

HEERS: KASTEEL VAN HEERS NIEUWE STEENWEG NR. 69-71

Verwaarloosd en verwilderd, ongeveer 5 ha groot kasteelpark in landschappelijke stijl, aangelegd het eerste kwart van de 19de eeuw, gewijzigd midden die eeuw, deel van een kasteeldomein (ca 14 ha) van feodale oorsprong met neerhof-opperhofstructuur. Sterk verwaarloosde gebouwen, opklappend tot einde 15de en begin 16de eeuw maar met oudere kern en latere wijzigingen.

Door bronnen gevoede vijvers, boomgaarden, enkele mooie bomen, verbouwd laat 18de-eeuws tuinpaviljoen en kapel uit dezelfde periode, aan het einde van een volwasen beukendreef. Gevarieerd 19de-eeuws hekwerk.

Vierhonderd jaar oud, nauwelijks verstoord

De familie Desmaisières, die vandaag nog steeds het kasteel bewoont, is slechts het vierde geslacht op deze plek, een belangrijk Loons leen dat in 1623 een graafschap werd (1). De eerste, reeds in 1034 vermelde heren van Heers, stierven uit bij de dood van Gerard van Heers in 1398. Door het huwelijk van zijn dochter Cecilia met Raes I van Rivieren in 1362, werden zij opgevolgd door deze familie, de bouwheren van het huidige kasteel. Na een eerste verwoesting in 1328, gevolgd door een wederopbouw, werd dit kasteel in 1466 in brand gestoken. Door toedoen van Raes II van Rivieren (†1477) en zijn echtgenote Pentecoste van Grevenbroek (†1509) werd het door het huidige kasteel vervangen. Maar ook hun nageslacht, onder meer Erardus Perseus (†1612) (1) natuurlijke zoon en zijn neef Hendrik van Rivieren (1594-1656) drukten hun stempel op het kasteel en het neerhof. In 1757 werd het goed voor 70.000 florijnen verkocht aan kanunnik Jan Herman de Stockhem, heer van Stevoort, Spalbeek en Berbroek (1705-1757). Hij liet Heers na aan zijn jongste broer baron Nicolas Erasmus de Stockhem (1723-1795) en diens zoon Charles François (1763-1839) erfde het nadien. Ook zij hebben hun sporen – en niet de minste – in Heers nagelaten, vooral in het interieur en in het park. In 1859 deed tenslotte via vrouwelijke lijn de familie Desmaisières haar intrede in het kasteel, met name toen Valérie de Wal (1831-1906), dochter van Eugénie de Stockhem (1797-1883) en van Charles Stanislas de Wal (1791-1872) in het huwelijk trad met Eugène Desmaisières (1823-1888). Hij was diplomaat, onder meer in Sint-Petersburg, Rome en Rio de Janeiro, en zoon van Leander A. J. Desmaisières (1794-1864), volksvertegenwoordiger, gewe-

▲ Luchtopname van het kasteeldomein van Heers uit het zuidoosten met op de voorgrond de pastorie en de dorpskerk en achteraan het kasteel en park van Heers (Hasselt, Archief M&L)

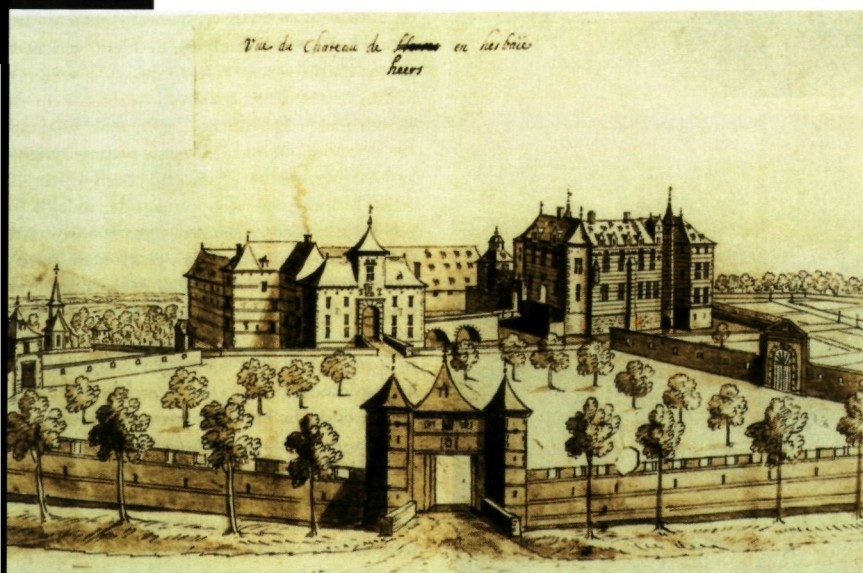
zen minister en oud-gouverneur van Oost-Vlaanderen. Eugène werd burgemeester van Heers, zetelde in de Provincieraad en verkreeg enkele maanden voor zijn dood de titel van burggraaf (3).

Ondanks een bewoningsgeschiedenis van meer dan 400 jaar, kende het kasteeldomein van Heers weinig ingrijpende veranderingen: men herkent vandaag nog de aanleg en structuur zoals die sedert minstens midden 17de eeuw bestonden; de huidige oppervlakte en het grondgebruik komen nagenoeg overeen met die van 1830 en 1844; het uitwendig voorkomen van het kasteel en van de kasteelboerderij gaan nog steeds terug tot de 16de- en 17de-eeuwse bouwperiodes en na zichtbare en waardevolle aanpassingen aan veranderde leefpatronen in de 18de eeuw en een restauratie door Desmaisières in 1885 (4), bleef de authentieke uitstraling grotendeels bestaan.

Helaas is de onderhoudstoestand van park, kasteel en boerderij zeer bedenkelijk geworden – hun beschermd statuut kon dit niet verhelpen. De zware investering nodig om de bewaring van dit belangrijk en interessant erfgoed veilig te stellen, bezwaart en heeft vanzelfsprekend consequenties voor de bestemming; de kans dat er een einde komt aan de bewoning door één familie is reëel en vormt een bedreiging voor de hoge graad aan authenticiteit.

Een beeld van Heers in de 17de eeuw

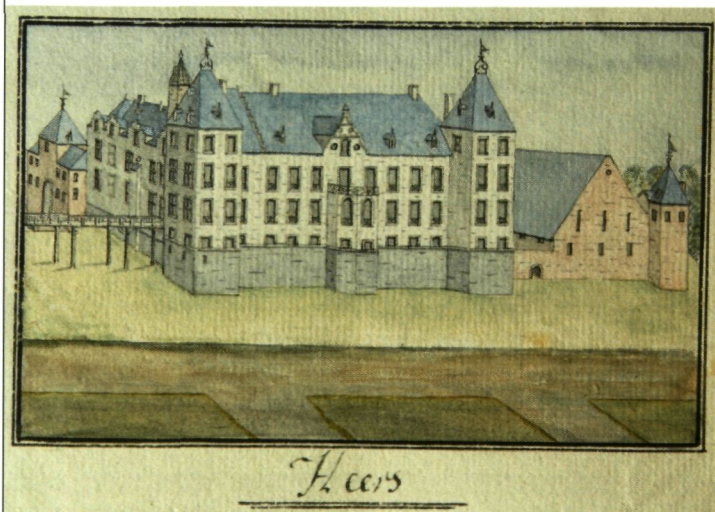
In het kasteel is een perceelsgewijze wandkaart van het graafschap Heers bewaard, die zoals in de legen-

▲ De tekening van Remacle Leloup rond 1740 met het kasteel van Heers (Luik, Bibliothèque Chéroux-Croisiers, Salle Ulysse Capitaine) (Opname Kris Vandevorst)

▼ De aquarel van Philippe de Corswarem met het kasteel, de parterre-tuin, het vereenvoudigd poortgebouw en het neerhof (Lummen, Stichting de Moflarts) (Opname Kris Vandevorst)

de staat vermeld, werd gemaakt op basis van opmetingen van landmeter Willem Roy uit Leuven in 1639-1640. De tekst is in het Nederlands, maar eindigt met een Latijnse voor-echt-verklaring 'Id. quod attestor Guilhelmus Roij geometra Lovan: subsig. Ira martij 1641'. Het kasteel is er tweemaal figuratief voorgesteld, eerst uit het zuidwesten temidden van alle percelen van de heerlijkheid, en een tweede maal uit het zuidoosten, als inzetstuk in de linkerrand. Dit inzetstuk werd voor het eerst gepubliceerd in 1967 en werd overgenomen in het kastelenboek van 1976 (5). Het is A° 1640 gedateerd in de deksteen van de halve cartouche die de vermelding draagt 'Caste(el van) t' graefs(chap) van H(eers) naer het le(ven) gheteeckent of syde zuydo(ost)'. De afbreking in de tekst, telkens in het midden van een letter, die de essentie van de boodschap niettemin begrijpbaar laat, moet gewild zijn, ook gezien

de plaatsing van de cartouche aan de linkerkant (dus voldoende plaats voor volledigheid). Hoewel het document ons voor meer dan één raadsels stelt (de tekening van het water, het voor de 17de eeuw ongewoon perspectief dat tegelijk met de opstand ook het grondplan geeft, het schrift dat niet 17de-eeuws is, de globale orde en rechtlijnigheid van het geheel) is de informatie die het bevat allicht wel betrouwbaar. De kaart zou in de 19de eeuw kunnen getekend zijn met een origineel 17de-eeuws kaartboek voor ogen of ter vervanging van een in slechte staat verkerende originele wandkaart. Zou Charles Stanislas de Wal, die in het kasteel introuwde en als bibliofiel en tekenaar van tientallen kasteelzichten gekend staat (6), misschien de opdrachtgever zijn geweest van de kopie die stilistisch acceptabel is als product van de 19de eeuw?

De informatie die de kaart bevat, en die we niet in vraagstellen, verdient hier voldoende aandacht want voor de tuinkunstgeschiedenis én voor de geschiedenis van het kasteel is ze een leerrijk document. Men ziet er neer op het kasteel, het neerhof, de eilandtuin en de omringende boomgaarden. De opdrachtgever van het origineel zou Hendrik van Rivieren (1594-1656) zijn geweest. Hij was burgemeester van Luik en in 1623 verheven tot graaf van het Heilig Roomse Rijk. Allicht bekroonde deze kaart het einde van de bouwcampagne van het kasteel en het neerhof, waarvan zijn voorvaders in de 15de en 16de eeuw de aanzet hadden gegeven en hij de voltooiing realiseerde: de barokke daken van de noordwestelijke hoektoren en van de westelijke vleugel, het barokke nog bestaande geveltje in de noordelijke gevel van het kasteel zijn ongetwijfeld op zijn rekening te schrijven, en ook de zuidelijke stalvleugel met bouwjaar 1621 in de zuidergevel. De schuur moet door zijn voorgangers zijn aangevat, – een gevelsteen met "Erardus Perseus a Rivinae lijden verblijden Gonne bij godt 1584" (7) kan in die zin worden geïnterpreteerd – en vermoedelijk door hem zijn voltooid, getuige het onvolledig geworden jaartal 16.5 in de schuurgevel.

Het goed, omringd door boomgaarden, bezit in 1640 de voor die tijd obligate neerhof-opperhofstructuur. Een beekje voedt de kasteelgrachten, de hele site en ook de eilandtuin. Twee dreven, één uit het zuiden, één uit het oosten, leiden naar het eerste poortgebouw; ook vandaag ligt op deze plaats de toegang tot het domein, nu echter via een 19de-eeuws inrijhek.

De toegangspoort staat op een eiland, bestaande uit een vijfhoekig, ongeordend voorplein en een aange-

legde, rechthoekige parterretuin. Het voorplein – vermoedelijk ook oefenveld te oordelen naar de constructie in de oostelijke hoek (misschien wel een ‘doelberg’ voor boogschieting) is aan de oost- en zuidzijde beveiligd door gekanteelde muren met twee hoektorens (de oostelijke eveneens gekanteeld) en wordt doorsneden door drie paden, die de drie looprichtingen aangeven. Het breedste pad eindigt bij een kleine omtuining (mogelijk een sas voor het vee), die de ophaalbrug van het tweede poortgebouw voorafgaat en de toegang is tot het kasteel, via het neerhof. Het tweede pad, voert over een brug met ophaalhek naar een kleinere tuin, onregelmatig van vorm. Onregelmatige plantenbedden, een groenprieeltje, een omtuind centraal pad en een poorthekje naar de boomgaard kenmerken deze kleine (moes)tuin op het ‘vasteland’. Ernaast ligt een over de gracht gebouwde duiventoren. Het smalste pad buigt af naar een hek in de haag van de grote parterretuin. De grote tuin op het eiland is omhaagd en heeft vier gelijkaardige groenprieeltjes in de hoeken en acht omhaagde, vierkante parterres, ieder beschaduwd door een in de buitenrand opgesteld boompje. Snoeivormen op de kruising van de dwarse tuinpaden en een centraal groenprieel begeleiden het hoofdpad naar het bakstenen paviljoen achteraan in de tuin. In de westelijke tuinmuur geeft een hek uit op de kasteelvijver (vertrekpunt voor bootjevaren?) en de uitsprong in de noordwestelijke hoek van de tuin vertoont een U-vormige muur (van een kweekkas, oranjerie of een bergplaats?) en daarnaast een hek naar de grote boomgaard die het kasteel omringt.

Deze tuinaanleg is conform aan die op 17de-eeuwse schilderijen en gravures die het landleven, de lente of de prille liefde als thema hebben: in dienst van nut, sier én vermaak en met alle geijkte elementen (8). Slechts één typisch element ontbreekt, de bersauwen of loofgangen – houten constructies waarover men klimplanten leidde.

De gebouwen beantwoordden aan de in de feodaliteit gewortelde neerhof-opperhofopstelling: een ophaalbrug in het tweede poortgebouw leidt eerst naar het neerhof en vandaar naar een deels vaste, deels ophaalbare brug van het waterkasteel. Het poortgebouw is een complex geheel met het karakter van een voorburcht, waarin ook één der drie hoektorens van het neerhof is opgenomen; de twee andere staan op de hoeken van de westelijke schuurgevel.

Vandaag staat op deze plek een veel eenvoudiger poortgebouw, dat uit het einde van de 17de eeuw dateert en bij een restauratie einde 19de eeuw werd

◀ Het Primitief kadasterplan met het vroeg-landschappelijk kasteelpark van Heers (Hasselt, AK) (Opname Kris Vandevorst)

ingekort. Ook de L-vormige stalvleugel en de schitterende schuur bestaan beiden nog steeds, al verloor de schuur haar zuidwestelijke toren.

Vandaag zijn de ring- en slotgrachten gedempt en er valt in het kasteel een globale versobering te noteren van de toegang, de torens en de daken. De oorlogen van Louis XIV in de jaren 1676-1681 hadden het kasteel beschadigd en bij het daarop volgend herstel werden de verouderde defensieve bouwelementen weggelaten en werd een eerste aanpassing doorgevoerd aan de veranderde tijden.

Een versobering tijdens de achttiende eeuw

Met uitzondering van de eigenaardige bedaking boven de westelijke vleugel, was de architecturale versobering al een feit in 1740, toen Remacle Leloup zijn tekening van Heers maakte. De beschrijving in *Les Délices du pays de Liège* (9), waarvoor ze gemaakt werd, spreekt – vertaald – voor zich: “...De grootsheid en schittering van dit kasteel gaan gepaard met vele voordelen: het ligt temidden van een ruime gracht vol water, met tuinen, boomgaarden, weiden en vijvers waarvan het heldere en klare water vele ongehoord dikke vissen voedt. De ringgracht zelf is omboord met een groot aantal mooie bomen, wat van de wegen schitterende wandelingen

maakt. Eén van deze lanen strekt zich naar het oosten uit, richting platteland via een poort die verdedigd wordt door twee kleine torens in een gekanteelde muur. Een tweede gracht omringt de muren van het neerhof, dat zeer groot is en goed uitgerust in functie van de rijke oogst van de uitgestrekte en vruchtbare gronden die er van afhangen. Een coupure van deze gracht scheidt ze van het kasteel dat met het neerhof is verbonden door een derde brug naar de poort van een vierkante binnenkoer van wel 70 à 80 voet breed. Twee zijden van het binnenhof zijn omsloten door een ruime woonvleugel in L-vorm, waarvan de appartementen elk gelijkaardig kasteel in het Land van Luik overtreffen in oppervlakte, schikking en uitrusting. De dienstvertrekken doen dat zo mogelijk evenzeer, dankzij hun grootte en degelijkheid en door de elegantie van hun constructie en distributie. De beide andere zijden van de binnenkoer zijn gesloten door vleugels met een bogengalerij eveneens beantwoordend aan de regels van schoonheid en geschiktheid en ze zijn bekroond door drie kleine, symmetrisch geplaatste koepels als antwoord op de twee grote en zeer solide torens die de rest van het gebouw flankeren. Van uit deze hoge torens geniet men van het vergezicht over de velden met hun vruchtbare akkers en weiden, afgewisseld met dichte bosjes. De vlakte is ook doorsneden door een steenweg naar Brussel, die omzoomd als hij is door lijnrecht geplante bomen, er eerder uitziet als een wandeling dan als een openbare weg”.

Leloups tekening bevestigt de schildering van Roy, maar de beide poortgebouwen (dat van het neerhof en dat van het kasteel) werden erg vereenvoudigd. Ook wat de tuinaanleg betreft is de herkenning groot, vooral in het beboomde voorplein met zijn

twee poortjes naar de tuinen aan de zuid- en noordkant. De oostelijke parterretuin werd uitgebreid naar de noordzijde, waar voorheen een boomgaard lag en waar zich vandaag het kasteelpark uitstrekt.

De Ferrariskaart (1774-75) is voor Heers erg nauwkeurig, bevestigt de gegevens van de iconografie en reveleert meer over de ligging en structuur van het domein. Het lag – en ligt nog steeds – ten noorden van zowel de dorpskerk als van de nieuwe steenweg naar Luik, die sedert 1717 de oude verbindingsweg door het dorp verving. De inplanting bij bronnen en in het moerassige gebied van de Heersebeek, een bijbeek van de Herk, verklaart de aanwezigheid van meerdere vijvers die samen met boomgaarden de omgeving van zuidoost tot zuidwest bepalen. De tuinen liggen, zoals bij Leloup, aan de noord- en oostzijde en de plattegronden van kasteel, neerhof en gracht zijn zoals in de 17de eeuw.

Een korte dreef loopt naar de zuidelijk gelegen dorpskerk en een langere vertrekt oostwaarts en splitst zich, bij de Kapel van de Houten Lieveheer om als simpele landweg verder te lopen in de richting van de oude weg naar Luik. Deze beide dreven waren er al in de 17de eeuw en de kapeldreef bestaat nog steeds. Ten tijde van Ferraris eindigt het kasteeldomein bij de grens met Veulen (Fologne) op een bosje dat het eindpunt vormt voor een centrale as, een kenmerk van de klassieke aanleg van die dagen. Deze as vertrekt bij het kasteel, is waarschijnlijk gericht op de erker met balkon in de noordelijke vleugel, volgt het middenpad in de parterretuin en eindigt als centraal bospad. Op een foto van 1968, toen het park nog werd onderhou-

den, is deze as, ook na de verlandschappelijking van het domein, duidelijk waarneembaar. In realiteit loopt hij niet haaks zoals bij Ferraris, maar schuin.

Philippe de Corswarem (1759-1839) kende het kasteel nog voor de wijziging in de aanleg. Op zijn tekening is het nog steeds een waterkasteel, – de hoektorens verloren echter al hun barokke bekroning – dat nu via een brug op hoge, houten poten rechtstreeks (niet langer via het neerhof) verbonden is met de vroegere eilandtuin (niet zichtbaar op de tekening). Dat is al een uiting van veranderde tijden – net zoals de vele, hoge classicistische ramen zonder kruisen die volop licht binnenlaten –, teken zijn van een ander, gewijzigd levenspatroon. Deze verandering zal volledig voltrokken zijn als Charles Stanislas de Wal als bewoner van het kasteel zijn twee tekeningen van Heers in 1828 zal maken.

Weinig verstoord, wel anders in de 19de eeuw

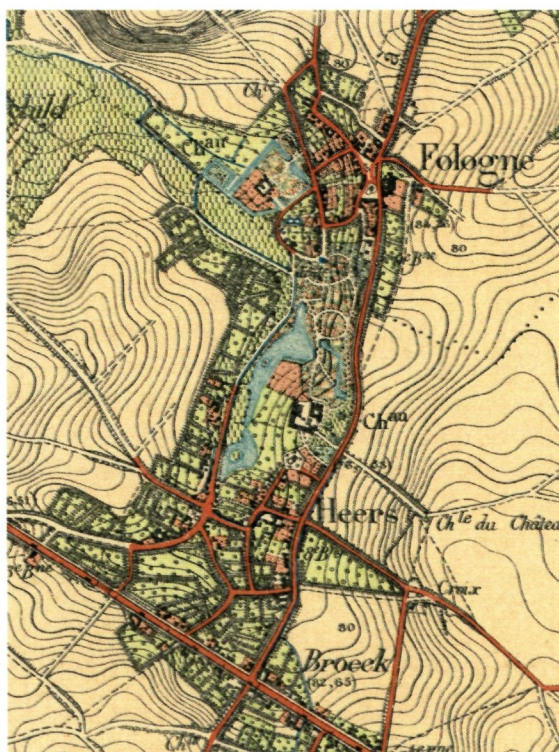
Op 4 april 1830 werden, zo noteerde landmeter eerste klasse A.J. Modave op de kadastrale verzamelkaart (10), de opmetingen voor de gemeente Heers beëindigd. Ook op het Primitieve kadasterplan is het kasteeldomein probleemloos herkenbaar en toch is er een fundamentele wijziging: de omgeving van het kasteel werd verlandschappelijkt. Het domein ligt tussen de Broekstraat (de huidige Vijverstraat, parallel met de beek) en de 'weg van Looz naar Waremmé' (de huidige Nieuwesteenweg van Borgloon naar Borgworm). De plattegrond der gebouwen (kasteel: perceel nr. 274; neerhof: nr. 273; poortgebouw: nr. 275) is amper gewijzigd, maar de kasteelvijver en de neerhofgracht zijn grotendeels gedempt of tot een vijver gereduceerd (nr. 264) en de overige grachten en vijvers verloren hun strakke vormen voor golvende lijnen. De boomgaarden uit het ancien régime herkent men in de percelen nr. 270, 272 en 279. De parterretertuinen werden vervangen door een aanleg in landschappelijke stijl, getuige de vorm en het grondgebruik van de percelen ten noorden en ten oosten van het kasteel: het voorplein (nr. 276) staat nu als lusttuin genoteerd en een brug over de aanpalende vijver (nr. 264) leidt naar een niet genummerd perceel dat vandaag een ruim grasveld is. Er zijn omringde vijvers (nr. 262, 260, 267), een lustbos (nr. 259 en 265) en een paviljoen (nr. 263) dat weliswaar verbouwd, vandaag nog bestaat. Het smal perceel lustbos (nr. 265) rond een blijkbaar omhaagd perceel (nr. 266), dat in de kadastrale legger als tuin is genoteerd, wijst eveneens op een landschappelijke herteekening. Verder zijn de percelen nr. 271 (de strook ten

zuiden van het neerhof) en nr. 280 als (nuts)tuin genoteerd.

Eigenaar van al deze percelen, inclusief het bakhuis (perceel nr. 278) en het hooiland (perceel nr. 268) tussen de twee grootste vijvers, die samen een schitterend, vroeg landschappelijk park moeten hebben gevormd, is volgens de kadastrale legger van 1844, baron Stanislas de Wal uit Brussel. Heers was het erfdeel van zijn echtgenote, Eugénie de Stockhem (1797-1883) waarmee hij in 1819 gehuwd was. Naast het kasteeldomein behoorden daartoe ook verschillende percelen bouwland, weide, schaapsweide en de kapel van de Houten Lieveheer (sectie B perceel 276), gelegen aan de overkant van de straat. In totaal telde het kasteeldomein toen een 70-tal ha, wat in 1920 zal oplopen tot ongeveer 121 ha.

Een nieuw interieur, een nieuwe tuinaanleg

Toch waren zij niet de opdrachtgevers voor de landschappelijke aanleg. Dat was waarschijnlijk Eugénies vader baron Charles François de Stockhem (1763-1839), burgemeester van Heers. De gravure van Madou gepubliceerd in 1825(11) en de twee tekeningen die de Wal(12) zelf in 1828 van het kasteel maakte, tonen immers onmiskenbaar een landschappelijk park met populieren die niet ouder kunnen zijn dan 20 - 25 jaar. Toen Willem I voor zijn Verenigd Koninkrijk der Nederlanden notabe-

De Dépôtkaart (1878) met de kasteeldomeinen van Heers en Veulen (Brussel, NGI)

► Prentkaart met het kasteel, de oprijlaan met kuipplanten en het beeld op sokkel in het begin van de 20ste eeuw (Alken, Collectie Coosemans)

len zocht om over de nieuwe grondwet te stemmen, werd baron de Stockhem van Heers door zijn commissarissen gunstig geëvalueerd. In 1814 zo meldten ze, is hij *“51 jaar en gehuwd, hij heeft twee kinderen en een jaarlijks inkomen van 20.000 florijnen, hij staat bekend om zijn goede principes, is eerlijk en wordt geacht”*. Een jaar later luidt het dat hij *“zacht is, geleerd en van een strenge rechtschapenheid. Hij wordt hooggeacht. Hij behoort tot de meest onderlegde edelmannen van het land en verenigt alle kwaliteiten in zich. Hij oordeelt juist en met gezond verstand”* (13). Zijn vader baron Nicolas Erasme (1723-1795) de Stockhem moet het kasteel hebben hersteld. Toen ook moeten de kruisen uit de meeste ramen zijn gehaald en de steekboogvensters in de erker van de noordgevel zijn gestoken. Het aandeel van Charles François de Stockhem in de ‘modernisering’, zoals een notitie van 1897 het formuleert (14), moet niet gering zijn geweest. Hij liet de ophaalbrug afbreken en de kasteelgracht dempen, een modernisering die hij ongetwijfeld afrondde met de aanleg van een park in landschappelijke stijl. De nieuwe aankleding van de salons, door zijn vader aangevat moet hij verder hebben gezet en in empirestijl hebben voltooid. Een notitie in J. de Borchgrave d’Altena (15) dateert de vernieuwing van het interieur in de jaren 1780-1790, maar 1770 is aannemelijker) (16). Dezelfde auteur kenmerkte de stijl als een overgang tussen Louis XV en Louis XVI. De verfraaiing gebeurde niet enkel met stucwerk, want het kasteel bezat ook twee beeldhouwwerken in brons,

gesigneerd door de Luikse beeldhouwer Guillaume Evrard (1709-1793) (17).

Het kasteel, bezit – we baseren ons op de Borchgrave – op het gelijkvloers twee salons met stucwerk en een grote zaal op de bovenverdieping, naast een mooie trap met smeedijzeren leuning, evenwichtig rocaillewerk, classicistische ornamenten en iets jongere decors in empirestijl. De eerste, groene salon heeft putti in médaillons, siervazen met bloemen, met linten geknoopte festoenen en op de muren zichten op tuinen en kastelen. In de tweede, grijze salon zijn de médaillons voorzien van antieke ruïnes, zuilen en portieken, arcaden en met groen begroeide hoofdstellen, attributen verwijzend naar de Schone Kunsten en de Liefde. De supraporte van de grote zaal zijn versierd met attributen van de Muziek (hoorn, fluit, viool), van de Kosmografie (wereldbol, maansikkel, kompas, zeilschip) en van de Architectuur (plan, winkelhaak, kapiteel, hamer) en van de Schilderkunst (palet, penseel, passer, ezel). Aan een halfronde nis met faïencekachel op de smalle zijde, beantwoordt aan de overzijde een marmeren haard met op de schouwboezem de trofeeën van de Tuinkunst in stucwerk: tuinbenodigdheden als spade, rakel, gieter, snoeimmes en in médaillons manden met fruit en groenten. Allicht beantwoordden deze uitgekozen disciplines aan de specifieke belangstellingssfeer van Nicolas Erasme de Stockhem. Interesse voor de wetenschappen, de schone kunsten én de tuinkunst

hoorde einde 18de eeuw zeker tot de belangstellingsfeer van onderlegde, ontwikkelde en gefortuneerde edellieden. Dat de Tuinkunst een voorname plaats in de iconografie van de salons inneemt, zal zeker niet toevallig zijn.

Tussen de 1828 gedateerde tekening van de Wal met de noordelijke gevel van het kasteel en de gepubliceerde gravure van Madou is er, op de figuur op de voorgrond na, geen verschil. Beide illustreren het belang van de vorm en de hoogte van de populieren in het park, als begeleiding van de al gesignaleerde zichtas, maar ook struiken, treurwilgen en coniferen spelen een rol in de aanleg. Coniferen stonden er ook bij het wandelpad dat aan de oostgevel vertrok, getuige de Wals tweede tekening. Die toont van op de straat, waar twee koehoedstertjes passeren, het kasteel in zijn park met op de voorgrond de resterende, als vijver herziene oude ringgracht. De brug op hoge poten van de Corswarems tekening, is verdwenen – de gracht bij het kasteel is immers gedempt – en in de plaats kwam een bordes met trap naar het wandelpad dat hier vertrekt: een mooie illustratie van een andere relatie tussen het kasteel, de bewoners en het park dan in de 17de eeuw.

Op 30 mei 1841 (18) beschrijven de schatters van het kadaster het kasteel als *“vast ingerigt, van een tamelijke oude schoone bouwkunde, samengesteld uit drie vleugels, gebouwen, wooning, koetshuis en stallingen die eene zeer groote vaste plaats uitmaken; twee schoone gevels naer de gemeente waerts en het veld, de onderste verdieping is samengesteld uit verscheidene zaelen, eetplaatsen, kabinetten en voorkamers, hebbende voor toegang drie gangen, drie trappen, waervan eenen tamelijken schoonen, leidende naer de eerste verdieping, alwaer men aenmerkt eenen schoonen ruimen zaal, een groot getal vertrekken zeer welverdeeld, vereenigd alle de gemakken van het leven. De lusttoebehoorten zijn groot, veranderlijk en voordelig...”*. Deze evaluatie, die verder ook de fraaie ligging niet onvermeld laat, verschilt nauwelijks van de appreciatie van een eeuw eerder.

De kadastrale mutaties noteren ook later in de 19de eeuw erg weinig veranderingen. In 1853 (19) komt er een kleine uitbreiding op de grens met Veulen, ten koste van een drietal hoevetjes naast het lustbos (perceel nr. 258, plaatsnaam de Bagier, wat het bos is op de Ferrariskaart), en wordt er een weg ingepalmd. Meestal staat zo'n inname in verband met de zware landbouwcrisis van 1845-1850, toen veel kleine boeren hun goed moesten verkopen. Nadien

moet ook de padenstructuur herwerkt zijn met ingewikkelder lussen eigen aan de late landschappelijke parkaanleg. De kaart van het Dépot de la guerre van 1871 bevestigt dit. Dat er ook een verjonging van de bomen gebeurde, toont een foto van rond de eeuwwisseling met de noordelijke zichtas. Dezelfde kaart geeft ook een goed beeld van de ligging, de uitgestrektheid en de aanleg van het kasteeldomein, dat op de gescheiden toegangen na weinig structurele veranderingen onderging. Men herkent de door kleurrijke struiken begeleide nieuwe, midden 19de-eeuwse lusvormige paden in het latere landschappelijk park, de talrijke vijvers, de grote in zes kwadranten verdeelde moestuin ten noordwesten van de gebouwen, de boomgaarden ten zuiden, het bosje op de grens met Veulen ten noorden en de oostwaartse dreef naar de “kapel van het kasteel”, die nog bestaat en op latere kaarten kapel van de Houten Lieveheer heet.

In 1882 registreert het kadaster (20) in de beboste zone tussen de noordelijke vijver en het tuinperceel (nr. 266) een nu verdwenen T-vormig gebouwtje dat wellicht een paviljoen was gekombineerd met een ijskelder of misschien een badhuis. In 1895 (21) wordt deze tuin vermoedelijk ommuurd of omhaagd en de rechthoekige vorm afgewerkt met een apsis op de noordzijde. Op dezelfde mutatieschets van 1895 ziet men de verdwijning van de kleinere vijvers – de slangvormige en de restant van de kasteelgracht (primitief perceel nr. 260 en 264), de inkrimping van de vijver bij het bakhuis (perceel nr. 277a), en het ontstaan van eilanden in de twee grote vijvers. Tegelijk worden alle percelen park samengevoegd tot één groot perceel (nr. 276a). Kort voordien, in 1887, had het kadaster (22) al een aanzienlijke ‘verbetering’ aan het kasteel vastgesteld. We interpreteren dat als een globaal herstel, immers op het oog merkt men restauraties uit die periode, onder meer in de toegangsvleugel van het kasteel en in het poortgebouw bij het neerhof. Men leest er immers aan de binnenzijde van de noordgevel ook het jaartal 1876 (23) en de wapenstein boven de poort van het kasteel combineert de schilden Desmaisières en de Wal. Dat er toen ook aanpassingen gebeurden aan de 19de-eeuwse levenswijze, resulterend in de huidige toestand, laat zich raden.

Kasteel en neerhof, opritten en erven, vandaag

Het kasteeldomein, omringd door droge grachten, ligt nog steeds binnen zijn 17de-eeuwse grenzen, namelijk van noord naar west: de dorpskern van

Veulen, de Nieuwesteenweg, de parochiekerk van Heers en de Vijverstraat. Naar het oosten klimt het reliëf lichtjes, het westelijk deel is nat, getuige ook de oude plaatsnaam Broek. De gedempte ringgrachten en kasteelvijver zijn nog merkbaar in het reliëf, dat ter hoogte van het kasteel plots sterk kan verschillen.

Het oude voorplein van de 17de-eeuwse voorstelling is nu een beboomde voortuin die de noordelijke oprit naar het kasteel scheidt van de zuidelijke oprit naar het neerhof. Deze scheiding – een breuk met de klassieke neerhof-opperhofstructuur –, is op de primitieve kadasterkaart al een feit, al kregen de opritten geen eigen perceelnummer. In de geschiedenis van kasteeldomeinen is de creatie van gescheiden toegangen een constante die meestal midden 19de eeuw te situeren valt, op het moment dat door het kapitalisme, rijkdom niet langer grondgebonden is en de sociale afstand tussen boer en heer ook ruimtelijk uitgedrukt wordt (24). In Heers gebeurde dit blijkbaar al met de vroeg-landschappelijke aanleg van vóór 1830, al is op de Dépôtkaart van 1878 deze splitsing nog niet duidelijk, maar in de uitgave van 1922 met de revisies op het terrein van 1886 en 1904 wel.

De hoofdtoegang tot het kasteel, rechts beschaduwd door een plataan, ligt op dezelfde plaats als op de 17de- en 18de-eeuwse iconografie maar dateert in zijn huidig voorkomen uit de tweede helft van de 19de eeuw. De poort is vervangen door een smeedijzeren hek, zoals dat voor kasteeldomeinen vooral sedert het midden van de 19de eeuw gebruikelijk werd. Het poorthek staat tussen elegante hekpijlers van blauwe steen met sokkel, schacht met ingediepte voegen, mooi geprofileerde deksteen en een bekronende, gelijnde en gepunte bol. Het wordt geflankeerd door twee vaste hekken die eindigen in stevige gemetselde massieven van witte natuursteen; het linkse exemplaar heeft nog de restant van een bekronende sfinks in terracotta. Mogelijk zijn deze twee massieven de overblijfsels van een oudere toestand. De vaste afsluithekken hebben ronde spijlen met lanspunten tussen dubbele regels met ringen, sierlijk krulwerk centraal geplaatst boven de onderste, en een reeks eenvoudige krullen onder de bovenste regel; ze staan op grote blokken arduin met sporen van een ouder hek. Het poorthek, van zware makelij, heeft ronde stijlen met acanthusknop, dubbele, gebogen bovenregels met ringen, ook een reeks krullen er onder, een enkelvoudige onderregel die via uitgelengde volutes verbonden is met de dubbele middenregels, eveneens met rin-

gen; volutes aan de makelaar en krulwerk boven de middenregel verstevigen verder de ronde spijlen met lanspunt.

De oprit naar het kasteel is eigenlijk grotendeels een aarden wal die het niveauverschil opvangt met het veel lager gelegen oostelijk deel van het park (de 17de-eeuwse parterreteruin) en het eveneens veel lager gelegen kleine diensterveld in de noordwestelijke hoek. De oprit laat het poortgebouw via het neerhof links liggen, buigt dan af en klimt naar de toegangspoort van het kasteel. Het rechte deel van de oprijlaan wordt begeleid door een nu doorgeschoten haag van hoofdzakelijk bruine beuken (stamomtrek links 78 cm, rechts – lager gelegen – 137 cm), die voorheen gedubbeld was door een rozenhaag (25). Ook de oude buxushaag achter de vaste afsluithekken is doorgeschoten.

Het kasteel zelf combineert nog steeds het open karakter aan de binnenhofzijde met een gesloten buitenzijde, zoals op de tekeningen van Roy en van Leloup. Het is een bakstenen gebouw met drukke speklagen van zandsteen, twee bouwlagen op een hoge kelderverdieping, leien zadeldaken met trapdakvensters, belangrijke schouwlijven, loden pironen, sierlijke smeedijzeren bekroningen, zware vierkante hoektorens in de noordelijke vleugel (met kelders die nog tot het oudere in 1328 verwoeste huis behoorden), een barokgeveltje en een uitspringende erker met balkon in de parkgevel. Alle aanpassingen hebben de essentie van het kasteel ongemoeid gelaten, al verdween een toren in de zuidwestelijke hoek en werd de poortvleugel geamputeerd van zijn ronde torens. Ook het binnenhof behoudt de uitstraling van de renaissance, ondanks het classicistisch karakter van de reeks hoge vensters met achtruiters (al of niet met kleinere roedeverdeling). Alle gaanderijen – de bogen en zuilen hebben een verschillend model en zijn van natuursteen of van baksteen en zijn niet uit dezelfde bouwperiode – zijn nu dichtgemaakt zowel in de woon- als in de dienstvleugels en in de bovenverdieping van de oostelijke vleugel. De poortvleugel (die wel verschilt van de tekening van 1640, ook de zuidwestelijke hoektoren verdween) werd in de eerste helft van de 18de eeuw verbouwd en kreeg in de late 19de eeuw gerestaureerde kruisvensters met kleine roedeverdeling. De bovenbouw in lichte overstek is opgevangen door dezelfde bakstenen blindboogjes die ook de gevels aan de parkzijde kenmerken en nog laatgotisch geïnspireerd zijn. Verder is het binnenhof nu met betontegels verhard en doen de dienstvleugels als wagenhuis dienst.

De nieuwe, deels gekasseide oprit naar het nu ongehoord verwaarloosde neerhof, vertrekt eveneens van de Nieuwesteenweg, laat het oude voorplein rechts liggen en buigt af naar een 19de-eeuwse poortdoorgang die in de zuidelijke stalveugel en naast de pachterswoning werd gecreëerd. Het neerhof zelf is gedateerd 16(?)5 op de schuurpuntgevel en 1621 op de zuidelijke stalgevel en heeft een in de 19de eeuw uitgebreid boerenhuis. Het wordt gedomineerd door de schitterende vijfbeukige langschuur van 6 traveeën diep: eiken standers op bakstenen voet, dwarswanden deels van baksteen, deels in vakwerk met gedeeltelijk lemen vullingen; drie poorten in de zuidelijke, één (latere) in de oostelijke gevel en talrijke 17de- en 18de-eeuwse inscripties in de zandstenen speklagen, en één oudere, reeds vermelde datumsteen 1584 met de naam van Erard Perseus (van Rivieren), slechts zichtbaar vanuit de aanleunende stalzolder.

Een keermuur afgewerkt met hardsteen vangt het sterke niveauverschil op de westelijke zijde van de oprit naar het neerhof op. Het mooie, in een onregelmatig patroon gekasseide boerenerf beschrijft nog steeds dezelfde langgerekte vorm als in de 17de eeuw, maar de keermuur van de voormalige kasteelgracht is in de 19de eeuw opgetrokken tot een hoge scheidingsmuur, als tweede uiting van de afstand tussen de heren en hun pachters in de periode na het ancien régime. Het vrij grote niveauverschil (het gevolg van ophogingen na de sloping van de kasteelbrug en de creatie van de nieuwe toegang) laat zich aflezen in het getrapte beloop van deze bakstenen muur. Hij is afgewerkt met een ezelsrug van bakstenen en wordt onderbroken door een poorthek naar het erfje naast de schuur en door een hekje naar het voorplein van het kasteel. De poort, nu met metalen blindborden kant boerenerf, is gevat tussen hoge bakstenen pijlers met geprofileerde dekstenen van natuursteen (deels in slechte toestand). Het tweede, eveneens 19de-eeuws hekje van eenvoudig smeedijzeren spijl- en regelwerk met lanspunten en volutes die het klimmende beloop opvangen, is een doorgang voor voetgangers en wordt voorafgegaan door enkele traptreden; aan de kasteelzijde staat het in een rechthoekige omlijsting van blauwe hardsteen.

Het voorplein van het kasteel, ter plaatse van de gedempte gracht, is nu niet meer dan een weinig geordende ruimte, gedefinieerd door het kasteel en de Z-vormige scheidingsmuur. Het wordt doorsneden door de nieuwe oprit naar de neogotische poort van het kasteel en die naar het lager gelegen dienst-

erf in de noordwestelijke hoek, dat pas na de demping van de kasteelgracht ontstond. Op het voorplein, tegen de scheidingsmuur, werden enkele oudere elementen als relictten opgesteld: in de hoek met het poortgebouw staat een grote vierkante sokkel van witte en grijze natuursteen met een nu erg verweerd beeld dat we herkennen van de oude foto met de toegang naar het domein en dat naar alle waarschijnlijkheid een oud tuinbeeld is; verderop, een geamputeerde monolitische vierkante zuil van blauwe hardsteen met uitgespaarde hoeken en dieperliggende voegen met daarop een erg verweerde schilddragende leeuw, die mogelijk tijdens de 17de eeuw al de bezoekers bij de ingang van het goed verwelkomde; een beschadigde, klassieke vaasbekroning van witte natuursteen – een tweede exemplaar, gelijkaardig maar nog meer geruïneerd, ligt op het kleine dienst-erf. Deze beide vazen vonden we terug op een foto van de zuidergevel van het kasteel (26); tussen de oude haagbeukhagen van de oprit markeerden ze rond 1967 het pad naar de oostelijke zone van het park.

De scheidingsmuur eindigt in de noordwestelijke hoek op een laat 19de-eeuws hek dat de verbinding vormt tussen het kleine dienst-erf van het kasteel en het erfje oostelijk van de monumentale schuur. Het smeedijzeren hek – vierkante stijlen met acanthusknop, gebogen, dubbele bovenregels met liggende S-motieven tussen de ronde, op speerpunten eindigende spijlen, sierlijke krullen in omgekeerde V-vorm op de tussenstijl – hangt tussen twee hoge van baksteen gemetselde pijlers met natuurstenen dekstenen, van hetzelfde model en dezelfde makelij als het poorthek op het boerenerf dat eveneens naar dit gekasseide erf leidt. In de afsluitmuur van dit erf, tussen het kasteel en de schuur, leidde een derde poorthek naar het park en naar de nu verdwenen moestuin; het hek werd uitgehangen – we vonden het in het park terug –, maar één der bakstenen pijlers, die de muur beëindigen, blijft, met zijn geprofileerde deksteen van natuursteen, overeind.

Een kerkpad, dat de opritten naar het kasteel en naar de boerderij haaks kruist, vertrekt vanaf de oprijlaan naar het kasteel, laat het oude poortgebouw rechts liggen, loopt door de boomgaard (het primitieve perceel nr. 280) en leidt naar de kerk, het kerkhof en de grafkapel voor de familie Desmairies. Aan de zijde van het kasteeldomein wordt dit pad afgesloten door een laat 19de-eeuws hekje voor kerkgangers, een eenvoudige constructie van vierkant stijl- en regelwerk met ronde spijlen van smeedijzer. In de bakstenen kerkhofmuur eindigt

▲ De parkvijver van het kasteel van Heers

de kerkwegel op een midden 19de-eeuws hek tussen twee verzorgde monolietpijlers met vierkante sokkel en uitspringende, gepunte deksteen van blauwe hardsteen; het hek is van smeedijzer en heeft vierkant stijl- en regelwerk met dubbele middenregel, ronde onderspijltjes en lanspunten op de spijlen met klimmend beloop, opgevangen door een liggende voluut op de bovenregel; een kruis bekroont de hogere makelaar. Voorheen liep deze kerkwegel tussen de beschermende meidoornhagen van de boomgaarden links en rechts, die onderbroken werden door een 'barrier' die nog bestaat: een exemplaar van bandijzer met getorste uiteinden uit de eerste helft van de 20ste eeuw, nu verroest en verwaarloosd.

Het kasteelpark vandaag

Het kasteelpark strekt zich uit ten noorden van het kasteel, in de zuidelijke zone van het domein liggen voornamelijk verwaarloosde boomgaarden en in de zone oostelijk van het kasteel werden in de jaren 1980 nieuwe tuinen aangelegd, op de plaats van de 17de-eeuwse parterretuin.

Parallel met de droge gracht aan de Nieuwesteenweg – de oostelijke grens – loopt er een struiklaag van es, vlier, bruine hazelaar, *Rosa rugosa*, opslag van olm, haagbeuk en beuk – vermoedelijk deels restanten van wat eens een geschoren haag was. Ze vormen een groen scherm, slechts halfweg onderbroken door een rechtstreekse toegang tot het park over een gemetselde brug, wat tegelijk een boeiende doorkijk met zicht op het kasteel oplevert. Op de

Dépotkaart was dit al het geval. Plaatselijk gaat de struiklaag over in de volwassen bomengordel van het park die op de noordelijke grens steeds dichter wordt. Ten westen, langs de Vijverstaat, wordt de grens van het domein gevormd door de Heesterbeek, die deels als overloop dient voor de twee grote kasteelvijvers. Hier vormen Gelderse roos, els en verderop, es en esdoorn de beschermende groene gordel.

Het park is vandaag sterk verruigd, verwilderd, vol gestort met autowrakken – we telden er een twintigtal – en de meeste parkbomen zijn meer dan volgroeid of zijn zelfs pittoreske ruïnes geworden die over de vijvers hangen of het wandelpad versperren. Solitaires staan niet langer alleen, opslag teistert het ganse park en verstoort het grote grasveld en de zichtassen. Zorgvuldig opruimingswerk, enkele maaibeurten en oordeelkundige nieuwe aanplantingen van bomen en bloeiende struiken zouden echter volstaan om de structuur weer leesbaar te maken en boeiende en afwisselende zichten te bieden.

De lusvormige paden uit het midden van de 19de eeuw, genoteerd in het noordelijke parkgedeelte zijn echter niet meer volledig aanwezig, wel kan men de door opslag verstoorde rondweg nog volgen. Hij loopt tussen de beide westelijke vijvers en heeft een aftakking rond het grote, licht geschulpte en langgerekte grasveld. Bij de splitsing werden twee notelaars aangeplant, recentere exemplaren dan de overige bomen in de omgeving, onder meer drie gewone platanen (*Platanus x hispanica*) links (265, 270, 280 cm) en twee bij het rechterpad (424, 434 cm) met zeer brede kroon. Langs deze paden staan regelmatig gewone taxussen (*Taxus baccata*), meestal oude exemplaren. De belangrijkste attractie van de wandeling moet de weidsheid van de geboden zichten zijn geweest, enerzijds over het grote grasveld, anderzijds over de grote wateroppervlakken. Bij het verste punt van de vijver en bij de ruïne van een boom staat de restant van een bank als bewijsstuk. Als onderbegroeiing komen sneeuwbes, aronskelk en klimop voor.

Het grasveld zelf is de ruggengraat van de parkaanleg, de herwerkte lange as van op de Ferrariskaart. Dankzij deze open plek reikte – en reikt nog steeds, hoewel verstoord – een perspectief vanuit het kasteel ver in de groene natuur. Men had (en heeft men nog steeds) vanuit het park en over de vijver een aantrekkelijk zicht op de architectuur. Natuur én cultuur zijn allebei aanwezig. De twee uitgestrekte, door bronnen gevoede landschappelijke

vijvers kenmerken de natte, westelijke zone van het domein. Door een langzame verlanding is de meest zuidelijke kleiner geworden. De kleinere vijvers zijn al eerder verland of gedempt. De wandelweg in het park biedt over de zuidelijke vijver een vergezicht op de parochiekerk en de dorpsbebouwing, voorheen begeleid door percelen boomgaard ten zuiden en ten zuidoosten, al worden bij gebrek aan onderhoud en vernieuwing de fruitbomen schaars. De dam tussen beide grote vijvers biedt naar het noordoosten een vergezicht naar het park en een panoramisch zicht naar het zuiden met de dorpskerk, de boomgaarden en het dorp.

Van de tuin die ten noordwesten, tussen de noordelijke vijver en de schuur was ingericht, blijft geen spoor meer over. Wel bewaard is de ijzeren constructie van een meterslange kwartronde serre die in de moestuin van het neerhof in de 19de eeuw tegen de zuidelijke gevel van de stalvleugel werd gebouwd, maar die vandaag het merendeel van haar beglazing heeft verloren.

In het oostelijke gedeelte van het park, ter plaatse van de parterretuin op de 17de-eeuwse prent zijn er naar de heersende mode de jongste jaren nieuwe tuinen aangelegd met tuinkamers, gescheiden door hagen van beuk, haagbeuk en taxus. Het paviljoen dat hier op het Primitief kadasterplan werd genoteerd (perceel nr. 263) bestaat nog, al werd het recent uitgebreid zonder respect voor het oorspronkelijk fraai gebouwtje; het is bovendien omringd door een reeks van doe-het-zelf-bijbouwswsels van allerlei slag, van uiteenlopende bouwmaterialen en even gevarieerde functies (kippenhok, eendenren, vogelhuis, overdekte barbecue, houtzagerij, aluminium serres ...).

Het paviljoen zelf, gebouwd einde 18de eeuw, is een rechthoekig gebouwtje van baksteen met een licht verhoogde begane grond en een schilddak (nu kunstleien), afgewerkt met een dubbele overhoekse bakstenen fries in de voorgevel; te oordelen naar de achtergevel hergebruikt het misschien wel een oudere kern. In deze laatste is zandsteen verwerkt voor de hoekkettingen aan de afgesnuite hoeken, de speklagen en de omlijstingen van de rechthoekige vensters en keldergaten; het oude houtwerk is voorzien van een mooie, ruitvormige roedenverdeling. De symmetrisch opgevatte voorgevel heeft een fraai marmeren portaaltje dat geflankeerd wordt door twee bepleisterde halfronde nissen voor beelden. Het portiekje is omwille van de verfijning van de vormen en de variëteit aan materialen (zand-

steen, blauwe hardsteen en roze marmer) merkwaardig en wellicht is het samengesteld uit hergebruikt materiaal, bijvoorbeeld afkomstig van een renaissanceschouw uit het interieur van het kasteel dat toen nieuwe salons kreeg. De rechthoekige deuromlijsting van blauwe hardsteen heeft een breed half rond beloop en draagt mee het kleine tongewelf van platte bakstenen van het portaal. Dat laatste is opgevat als een portiek met een hoog entablement van roze marmer afgewerkt met een geprofileerde kroonlijst van blauwe steen, gedragen door twee pilasters met geprofileerde sokkel, postament en kapiteel van blauwe hardsteen en door twee Toscaanse zuilen, (later) geplaatst op vierkante hardstenen blokken en een gemetselde sokkel van baksteenmetselwerk.

Vanaf de hoofdtoegang van het domein vertrekt, zoals op de figuratieve voorstelling, nog steeds oostwaarts een dreef, een constant gegeven in de geschiedenis van het kasteeldomein. Hij klimt als een holle aarden weg naar de kapel van de Houten Lieveheer. In de twee rijen van gewone beuken (*Fagus sylvatica*, 268 cm) en één gewone acacia (*Robinia pseudoacacia*) is hier en daar een exemplaar weggevallen (rechts 31, links 42 beuken); desondanks is de dreef met zijn volumineuze kruinen een belangrijk aanwezigheid in het landschap van voornamelijk akkerland en (nu verwaarloosde) boomgaarden. De kapel is, als een 18de-eeuws paviljoentje, ingeplant op een kleine verhevenheid. Het is een vierkant gebouwtje met afgesnuite hoeken onder een leien koepeldak, gebouwd van baksteen met een bakstenen fries en een brede, rechthoekige deuromlijsting van blauwe steen, nu afgesloten met een hek; het bezat, te oordelen naar foto's uit de jaren 1942 (27) een mooi bepleisterd interieur dat nu is ingestort. De lamentabele onderhoudstoestand betekent een bedreiging voor het verder bestaan van de kapel, een wezenlijk bestanddeel van het domein. Tot midden 20ste eeuw kwam men hier vanuit Heers, Horpmaal en Veulen regen afsmeken tijdens perioden van droogte (28).

BOMEN

We noteerden een terugkerend systeem van aanplanting van bomen: in een L-vorm die een solitair in de buurt begeleid of een L-vorm die aangekondigd wordt door twee bomen links en twee rechts ervan. Verder valt de beperkte soortenrijkdom op, dat veel exemplaren over hun hoogtepunt zijn en dat het bomenbestand weinig of geen dendrolo-

▲ De dreef naar de kapel van de Houten Lieveheer in Heers

gisch interessante soorten telt. De belangrijkste boomsoorten zijn gewone beuk (*Fagus sylvatica*), gewone plataan (*Platanus x hispanica*) en gewone es (*Fraxinus excelsior*).

Langs de Nieuwesteenweg ter hoogte van de inrijpoort naar het kasteel: een mooie solitaire gewone plataan (*Platanus X hispanica*) (340 cm), ten zuiden van de inrijpoort naar het kasteel: een smalbladige es met een beschadigde en ijle kroon (*Fraxinus angustifolia*), aan het begin van de volwassen bomengordel richting Veulen: een monumentale bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (480 cm) en een tweede recent omgewaaid exemplaar, ten noorden, langs het gazon, een monumentale solitaire bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') en in de volwassen bomengordel, langs de Nieuwesteenweg, op regelmatige afstand een vijftal gewone beuken (*Fagus sylvatica*) (268, 291, 291, 423 en 341 cm). In het tuintje ten zuiden van de boerderij: een solitaire okkernoot (*Juglans regia*) en langs het kerkpad tussen de opritten naar het kasteel en de boerderij: een monumentale gewone plataan (*Platanus X hispanica*).

Ten noorden van de afsluitmuur van het erf tussen het kasteel en de schuur, een groepje met een zeer hoge gewone haagbeuk (*Carpinus betulus*) (240 cm) en drie gewone platanen op een rij (*Platanus x hispanica*) (332, 400 en 254 cm); langs het wandelpad in westelijke richting: een monumentale solitaire gewone beuk (*Fagus sylvatica*) (534 cm); een groep van vier gewone taxussen (*Taxus baccata*) (200 cm);

een groep van drie gewone platanen (*Platanus X hispanica*) (280, 270, 265 cm); langs de perceelsgrens van de vroegere moestuin: een groep paardekastanjes (*Aesculus hippocastanum*) (230 cm); een vitale groep van een vijftal gewone beuken, links en rechts van het wandelpad, begroeid met klimop (*Fagus sylvatica*) (maximaal 343 cm); op de dijk tussen de twee vijvers, een solitaire treurwilg (*Salix alba* 'Tristis') (300 cm); een groep vitale bruine beuken, aangeplant in een L-vorm (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (288, 283 en 260 cm); een solitaire grootbladige linde (*Tilia platyphyllos*); Italiaanse populier (*Populus nigra* 'Italica'); verder langs het wandelpad in noordelijke richting, op de splitsing, twee monumentale gewone platanen (*Platanus X hispanica*) (434 en 424 cm), tussen het wandelpad en de vijver een groepje van gewone taxus en es (*Taxus baccata* en *Fraxinus excelsior*); een solitaire bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (240 cm); een groepje van gewone beuken, links en rechts van het wandelpad (*Fagus sylvatica*) (410, 375, 375 en 375 cm); een groep gewone platanen, op rij, langs het gazon (*Platanus x hispanica*) (maximaal 395 cm); op de splitsing van het wandelpad: een monumentale solitaire gewone plataan, met een vertakking op 3 meter hoogte in drie stammen (*Platanus x hispanica*) (551 cm); een groep van drie gewone platanen op rij, langs de oever van de vijver (*Platanus x hispanica*) (maximaal 415 cm).

NOTEN

- (1) Een licht gewijzigde versie van deze tekst werd gepubliceerd in M&L, 2003, nr. 5, p. 4-24.
- (2) In de Sint-Martinuskerk van Heers is zijn grafsteen en die van zijn echtgenote Antoinette van Crehin (†1613) bewaard, alsook de grafmonumenten van zijn vader Erard (†1582) en zijn broer Richard (†1613) van Rivieren en hun echtgenoten, respectievelijk Johanna (†1587) en Antonia van Merode (†1609). Twee koperen grafplaten van Gerard van Heers (†1398) en van zijn oom Jan van Heers (†1332) werden door de kerkfabriek verkocht en bevinden zich nu in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. C. DE BORMAN, *Notice historique sur la seigneurie de Heers*, in Le Beffroi, 1863 nr. 1, p. 23-60.
- (3) Met dank aan notaris F. Aumann die ons voor ernstige fouten behoedde en ons genealogische gegevens doorspeelde. *Annuaire des châteaux de Belgique 1897-1898*, p. 43, p. 44. *Annuaire de la noblesse de Belgique 1872*, p. 97, 250. O. COOMANS DE BRACHENE, *Etat présent de la noblesse belge. Annuaire de 1999*, Deel 1, Brussel, 1999, p. 70-73. I. DE STEIN D'ALTENSTEIN, *Annuaire de la noblesse de Belgique*, Brussel, 1878, p. 327-328. *Etat présent de la noblesse du royaume de Belgique*. Deel 5, Brussel, 1962, p. 44-45. *La noblesse belge. Annuaire de 1898*, deel 1, Brussel, 1898, p. 158-162. G. BOES, Onuitgegeven nota ter inleiding van de bescherming 5 augustus 1942 (Sint-Truiden, Archief

- Monumenten en Landschappen). *Bouwen door de eeuwen heen* ..., deel 14N4, p. 221-229. J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, deel 6, Luik, 1871, p. 35-67. C. DE BORMAN, *Chronologie historique des seigneurs de Heers*, in Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg, 1859, p. 4-30. *Livre d'or de l'ordre de Léopold*, deel 1, Brussel, p. 401. S. VANDELDE, *Enige kanttekeningen bij de modernisering van de rijksweg Luik-Sint-Truiden en de sloping van enkele oude gebouwen te Heers*, in Limburg, 1958, p. 31-40.
- (4) *Annuaire des châteaux de Belgique 1897-1898*, p. 44: restauratie 'dans le style de la construction primitive'.
- (5) J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA (ed.), *Kastelen in België*, Brussel, 1967, p. 109, als 18de-eeuws genoemd, overgenomen in L. F. GENICOT (ed.), *Het groot kastelenboek van België*. Deel 1, Brussel, 1976, p. 142-43. M. VANDERAUWERA, *La grange du château-ferme à Heers*, eindwerk Centrum Lemaire, KULeuven, 1997, p. 29. We danken deze beide laatste auteurs voor het delen van hun kennis en de laatste bovendien voor het ter beschikking stellen van zijn documentatie.
- (6) P. CNOPS, *Het tekenalbum van baron S. de Wal de Baronville*, in NBB, oktober 1975, p. 5-25. Met dank aan notaris F. Aumann die ons op dit artikel wees.
- (7) M. VANDERAUWERA, o.c. Te begrijpen als: Door Erardus Perseus, na lijden komt immers verblijden, begonnen in het jaar des heren 1584. Deze steen behoort echter tot de zuidelijke puntgevel van de 15de-eeuwse schuur die in de huidige begin 17de-eeuwse schuur is blijven staan en wordt verborgen door het dak van de later verhoogde stal. Vermoedelijk is de inscriptie dus later in de steen aangebracht, namelijk bij de voltooiing van de schuur die het onvolledig bouwjaar 16.5 in de schuurpuntgevel draagt. Ze werd van noord naar zuid gebouwd, of tenminste de telmerken op de spantbenen zijn van noord naar zuid genummerd. Erard Perseus was natuurlijke zoon van Erard van Rivieren die in 1582 stierf, en Richard van Rivieren (†1613) was zijn oudste broer en vader van Hendrik (1594-1656); zie voetnoot 1.
- (8) Zie C. DE MAEGD, *Was wächst und gedeiht, was spielt und balgt befreit*, in *Gärten aus Rubens Zeit?*, in U. HAERTING (ed.), *Gärten und Höfe der Rubenszeit*, Tentoonstellingscatalogus, München, 2000, p. 68-71.
- (9) P.L. DE SAUMERY (?), *Les délices du pays de Liège*, deel 4, Luik, 1744, p. 245-246.
- (10) Hasselt, AK. Het kasteeldomein ligt op sectie A enig blad; legger van 1844.
- (11) J.J. DE CLOET, *Voyage pittoresque dans le royaume des Pays-Bas*, deel 1, Brussel, 1825.
- (12) Met dank aan notaris F. Aumann.
- (13) F.G.C. BETERAMS, *The high society belgo-luxembourgeoise au début du gouvernement de Guillaume Ier, roi des Pays Bas (1814-1815)*, Wetteren, 1973, p. 384 en 441. Niet hij maar zijn broer François Joseph (1770-1845) werd benoemd en was van 1818 tot 1829 lid van de tweede kamer van de Staten Generaal, nadien lid van het Nationaal Congres en van 1831 tot 1835 senator; zie *Biographie Nationale*.
- (14) *Annuaire des châteaux de Belgique*, 1897-1898, p. 44.
- (15) J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Décor anciens d'intérieurs mosans*, deel 2, Liège, s.d., p. 115-117.
- (16) Met dank aan notaris F. Aumann.
- (17) Met dank aan notaris F. Aumann, die signaleert dat hij in de gang van het kasteel de aanwezigheid noteerde van twee bas-reliëfs met putti, gesigneerd "Evvard à Liège".
- (18) Hasselt, AK, Bundel Voorbereidend werk tot de schatting. Tabel. Perceel 274.
- (19) Id., opmetingsschets 1853 nr. 11.
- (20) Id., opmetingsschets 1882 nr. 1.
- (21) Id., opmetingsschets 1895 nr. 11.
- (22) Id., artikelsgewijze legger, artikel nr. 132, perceel nr. 274.
- (23) Jaartal gesignaleerd door M. VANDERAUWERA, o.c., p. 57.
- (24) C. DE MAEGD, R. DENEFF, *De inventaris tuinen en parken in het Vlaams gewest*, in De Woonstede, nr. 134, juni 2002, p. 22.
- (25) Mededeling van de heer Marcel Moens, voormalig werkmans van het kasteel, waarvoor dank.
- (26) J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA (ed.), *Kastelen in België*, Brussel, 1967, p. 110.
- (27) Illustraties bij G. BOES, o.c.
- (28) *Bouwen door de eeuwen heen* ..., deel 14N4, p. 229.

BEZOEK: mei 2002

BESCHERMD: Sedert 19 juli 1943: het kasteel, met inbegrip van de 'hoeve, de kapel der heren en de nog bestaande grafstenen' als monument. Sedert 3 juli 1981: de pastorie, de Sint-Martinuskerk en het kasteel met omgeving, als dorpsgezicht.

HEERS, HEERS: VOORMALIGE PASTORIE WEERSTANDERSSTRAAT NR. 3

Slechts de tuinruimte van de vroeg-19de-eeuwse pastorie van Heers bleef bewaard.

De huidige pastorie met haar classicistische uitstraling is een dubbelhuis met twee en een halve verdieping, vijf traveeën en pannen zadeldak, uit het eerste kwart van de 19de eeuw. Ze is de opvolger van de vorige pastorie die in 1775 de oudere van 1665 verving (1) en die als L-vormige bijgebouw, weliswaar verbouwd, bewaard gebleven is.

Op het Primitief kadasterplan door A.J. Modave van vóór 1830 (2), ligt de pastorie (perceel nr. 284) aan de Ridderstraat, naast het kerkhof en hoort er een moestuin (perceel nr. 286) en een perceeltje lustbos (perceel nr. 285) bij, allicht nuttig als hout-

voorraad. In 1913 krijgt de pastorietaan een nieuwe ommuring (3).

Vandaag is dit perceel verworden tot een geasfalteerde parkeerplaats, gescheiden van de voormalige moestuin door betonplaten en een draadafsluiting. De pastorie werd recent als gezinswoning gerestaureerd en de tuin werd een grasveld, begrensd door een jonge haag van taxus, de kerkhofmuur en een nieuw aangelegd columbarium.

NOTEN

- 1) *Bouwen ...* 14N4, p. 240. J. DARIS, *Notices sur les églises du pays de Liège*, deel 6, p. 14.
- (2) Hasselt, AK, Verzamelplan gedateerd 4 april 1830.
- (3) Id., Opmetingsschets 1913, nr. 4.

BEZOEK: mei 2002

BESCHERMD: de pastorie als monument en dorpsgezicht, sedert 3 juli 1981.

▲
De tuinsite van de
voormalige pastorie
van Heers

HEERS, HEKS: KASTEEL HEX HEKSLAAN (1)

Meer dan 100 ha groot landgoed voor een deel in terrasvorm aangelegd op de flank van een helling die het dorp domineert. Kasteelrechthoek gecreëerd door François-Charles de Velbruck, vertrekkend van een jachtpaviljoen dat hij vanaf 1772, jaar van zijn verkiezing tot prins-bisschop van Luik, als U-vormig kasteel in classicistische stijl uitbouwde. Aanleg van klassieke parterretuinen, een dreef naar de Zavelberg en vanaf 1779 ook Engelse tuinen met fabriekjes, door zijn neef Joseph-Romain d'Ansembourg voltooid tussen 1784 en 1794. Huwelijkszuil, kunstmatige rots met tunnels, relictten uit de Engelse tuinen, nu geïntegreerd in de parkaanleg. Park (25 ha) in landschappelijke stijl met vijver en eilandje, aangelegd in 1877-1880 naar ontwerp van Louis Fuchs als onderdeel van de modernisering van het landgoed die het kasteel vanaf 1870 niet ongemoeid liet. Ingrijpende verbouwingen grotendeels teniet gedaan door de restauraties in de stijl van de 18de eeuw, ondernomen vanaf 1911. Nieuwe tuinaanleg in 1917 voltooid in neo-geometrische stijl door Jules Janlet, Chinese tuin uit het interbellum en terrassen van de voortuin in 1990 herzien door Jacques Wirtz. In 1903 geregistreerde nieuwe olmdendreef naar de Zavelberg, na de iepenziekte van 1929-30 herbeplant met platanen. Korte bruine beukendreef naar de Lod. Lavkistraat, uit de jaren 1890. Filosofenhut op de verboste Zavelberg. Ijskelder uit Velbrucks parterretuin bij het 19de-eeuwse boswachtershuis. Ommuurde in bedrijf gebleven moestuin met groentekelder. Smeedijzeren hekken en meterslange balustrade van gietijzer. Bijentuin met Venusmonument. Vermaarde rozencollectie, eeuwenoude bomen en schitterende ligging met vergezichten.

Velbruck, d'Ansembourg, d'Ursel

Heks was aanvankelijk een allodiaal goed van de graven van Loon, maar sedert de 12de eeuw lagen de heerlijke rechten bij de cisterciënzerabdij van Villers, die hier een *grangia* stichtte (het huidige Monnikhof) en een watermolen bouwde (zie Molenstraat). In 1582 stond de abdij de rechten af aan het kapittel van de Sint-Lambertuskathedraal van Luik die ze later op haar beurt doorgaf aan één van zijn kanunniken, François-Charles de Velbruck (1719-1784) de latere prins-bisschop (2). Hij bezat in 1769 al een herenverblijf toen hij er de hoeve van kocht en hij had toen al de toelating om de 20 bunders heide op de Zavelberg te beplanten. Hij koesterde blijkbaar een project dat hij stapsgewijs realiseerde en kon uitbreiden toen hij in 1772 prins-bisschop was geworden en daardoor een ruimere financiële armslag kreeg, onder meer dankzij de inkomsten van de speeltafels van het kuuroord Spa dat in het prinsbisdom was gelegen.

◀ Het agrarisch karakter van Heks spreekt uit dit zicht op Hex, met akkerland en bloeiende boomgaarden op de voorgrond en de *taxodium ascendens* die als een vinger het kasteelpark aanwijst

Het was zijn bedoeling de klassieke geometrische of Franse tuinen in de kasteelrechthoek – de oudste kern van het domein – te verbinden met de Zavelberg door middel van Engelse tuinen, waarvan de aanleg in 1779 startte. Het project was bij zijn dood in 1784 onvoltooid, maar het werd verder gezet door Joseph-Romain de Marchant et d'Ansembourg (1745-1798), zijn neef en universeel erfgenaam. De graaf was in 1779 gehuwd met Marie-Anne-Victoire de Hayme de Bomal (1751-1807), die met de jaren aanzienlijke erfenissen ontving. De Huwelijkszuil door hem in 1790 in de Engelse tuinen opgericht, herinnert hier aan. Hex bleef in het bezit van de familie d'Ansembourg tot het landgoed na de tweede wereldoorlog werd overgedragen op de familie d'Ursel (1924-1989) (3). Sedertdien behoort het domein tot het patrimonium van deze familie.

Ligging, grenzen en toegangen

Heks, dat nog steeds een landbouwdorp is, werd pas sinds het laatste kwart van de 18de eeuw ook een kasteeldorp. Het munt uit door zijn schitterende ligging, in heuvelig landschap met in het westen de vochtige vallei van de Herkebeek of Molenbeek, in het oosten de beboste Zavelberg op 120 m hoogte, ten noorden het Manshovenbos en het Magneebos op 115 m hoogte en ten slotte het parkbos van Hex. De bossen worden afgewisseld met akkers, weilan-

den en met meidoorn omhaagde boomgaarden die worden doorsneden door holle wegen. Samen vormt dit een uitzonderlijk gaaf geheel waarin het park de parel is en het landgoed het dorp domineert.

Op het Primitief kadasterplan van 1828 (4) is de grotendeels onveranderde hoofdstructuur van het domein goed zichtbaar. Het wordt schuin van noord naar zuid doorsneden door de weg van Borgloon (Looz) naar Vechmaal, een verbinding die in de archiefstukken '*chemin roiale*' of '*grande avenue*' heet, in 1913 werd geprivatiseerd en nu afgesloten is met een hek in de Lod. Lavkistraat. Samen met de dreef verdeelt deze laan de gronden in duidelijk onderscheiden delen: de Zavelberg met het bos in het noordoosten, de bedrijfsgronden bij het Monnikhof in het zuidoosten, de gronden op het Veldje in het zuidwesten, en ten slotte de tot het einde van de 18de eeuw nog ongecultiveerde gronden op de Dries, de Kuilen en de Drie Bunders, waar eerst de Engelse tuinen lagen en zich nu het noordwestelijke parkdeel uitstrekt. De dreef naar de Zavelberg vertrekt van de klassieke kasteelrechthoek met het kasteel, de parterrethuinen en de moestuin, parallel met de straat.

De grenzen zijn sedert 1828 nauwelijks gewijzigd, wel van naam veranderd: de weg naar Bommers-

hoven (nu de Lod. Lavkistraat) ten noorden, de akkerlanden met het Monnikhof ten oosten, de doodlopende Meerstraat ten zuiden en de Dorpsstraat (nu Hekslaan) ten westen. De bocht in de Dorpsstraat werd einde 19de eeuw ter hoogte van het kasteel afgezwakt en het terrein bij de moestuin gevoegd. Het Hoogsteegje, een elleboog die de Lod. Lavkistraat met de Hekslaan verbindt, werd in de jaren 1890 verlegd zodat de eerste arm in de as van het kasteel kwam te liggen. Deze arm werd toen ook als dijk opgehoogd en met bruine beuken beplant. De tweede arm loopt als een trapstraatje naast de korte muur van de kasteelrechthoek.

De Hekslaan wordt gedomineerd door de meer dan honderd meter lange muur van de kasteelmoestuin en de meterslange meidoornhaag tot buiten de dorpsbebouwing. Twee opritten naar het kasteel onderbreken deze haag: de rechte loopt parallel aan het kasteel, de gebogen laan klimt van in de hoek van de Meerstraat en vervoegt boven op de helling de eerste oprit. De inritten zijn aangegeven door lage, gecementeerde en gepunte hekpijlers met eenvoudige smeedijzeren hekken. Het kruispunt boven is gemarkeerd door een *Taxodium ascendens*, een mooi exemplaar dat van ver een belangrijke rol speelt in de fysionomie van het park.

Meterslange meidoornhagen lopen ook aan de Lod. Lavkistraat als domeingrens en eenvoudige hekpijlers duiden hier eveneens de twee inritten aan van de Y-vormige bruine beukendreef, de eerste arm van het Hoogsteegje. De kasteelrechthoek kreeg de laatste jaren van de 19de eeuw in de korte noordwestelijke en de lange noordoostelijke muur een smeedijzeren hek tussen blauwe hardstenen pijlers met flankerende huisjes in zuivere neoclassicistische stijl.

De Ferrariskaart

De kasteelrechthoek met de Franse tuinen, op klassieke wijze geordend langs een lengte-as, de dreef naar de Zavelberg en het sterrebos van Velbruck zijn duidelijk herkenbaar op de Ferrariskaart (1774-1775). Tuinen voor nut en voor sier liggen in U-vorm tegen het kasteel aan, ten noorden gevolgd door tuinen omzoomd door een dubbele rij bomen en voorafgegaan door een derde complex tuinen ten zuiden, bij de voorgevel. Een dreef loopt naar de Zavelberg en op de *Satenberg* (een plek die vandaag op de stafkaart Kruisberg heet en nu onder Vechmaal ligt), in het verlengde van de lengte-as, ligt er een beboomd perceel met drie parallelle bomenlanen en een centrale cirkel. Dat is een vierde tuin, een bosquet met avenues en een *salon de*

verdure uit de klassieke tuinkunst van die dagen, zoals gepropageerd door Dézallier d'Argenville. Volgens de kadastrale legger behoorde dit perceel, in 1841 ten minste, tot het kasteelgoed.

Het kasteel

De Sterfhuisinventaris, opgesteld begin mei 1784, enkele dagen na zijn dood is de enige bron voor informatie over het kasteel en de tuinen ten tijde van Velbruck. Het kasteel wordt zonder bewijzen toegeschreven aan de Luikse bouwmeester Etienne Fayn (1720-1773) die na zijn dood wellicht door Jacques Barthélemy Renoz (1729-1786) opgevolgd werd. Ze waren allebei hofarchitecten van de prins-bisschoppen. Het kasteel beantwoordde aan de voorschriften van de vigerende architectuurboeken en was, zoals Velbruck het aan zijn status verplicht was, luxueus ingericht voor de ontvangst en het vermaak van zijn gasten. Dat het bedoeld was als jachtpaviljoen blijkt uit het gerestaureerde reliëf van Diana, godin van de jacht, in het fronton op de erekoer. Tournebride, naar alle waarschijnlijkheid de hoeve die Velbruck in 1769 kocht, lag als neerhof aan de overkant van de weg om de geur en het lawaai van de bedrijvigheid op voldoende afstand te houden van de kasteelbewoners.

De oudste voorstellingen van het kasteel dateren uit het begin van de 19de eeuw: een kopie van de tekening die Charles Stanislas de Wal in 1820 maakte en de aquarel van Philippe de Corswarem die rond 1825 moet dateren. Tussen beide afbeeldingen is er een belangrijk verschil: de centrale vleugel is naar het oosten verlengd, in dezelfde sobere classicistische stijl als het kasteel maar dat verstoort wel de aanvallende symmetrie van de voorgevel. De aquarel komt in plattegrond overeen met het Primitief kadasterplan dat van vóór 1828 dateert. De vergroting moet een opdracht zijn geweest van Fanny d'Ansembourg (1781-1867), de toenmalige bewoonster.

Het kasteel was eerder een ruim landhuis, in U-vorm gebouwd rond een erekoer, met twee bouwlagen en een ononderbroken mansardedak, dus zonder de huidige koepelvorm in de centrale vleugel. In deze vleugel lag de toegang, in een centraal gevelrisaliet gedragen door zuilen. Het monochrome karakter van de witte gevels met het blauwe leien dak en de blauwe natuurstenen omlijstingen van de vensters op de prent, geeft het kasteel een strenge classicistische uitstraling die sterk contrasteert met het luxueuse interieur.

Het kasteel en de tuinen bleven nagenoeg ongewijzigd tot de dood van Fanny d'Ansembourg, zoals

◀ De noordelijke kasteeltoegang tussen de tuinmanshuisjes en de bruine beukendreef naar de Lod. Lavkistraat

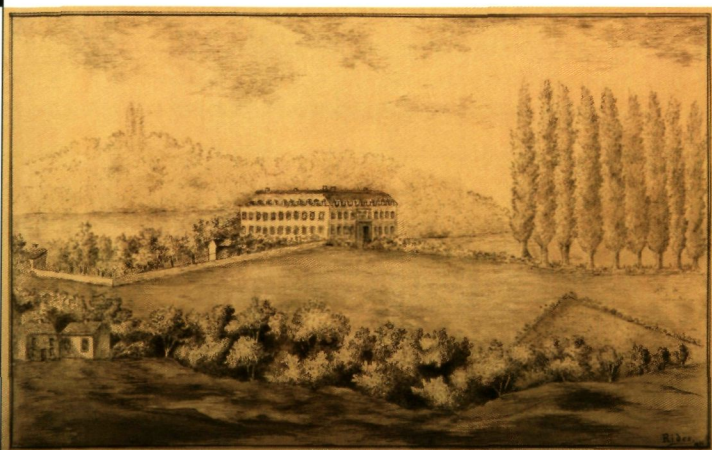
door de Dépotkaart van 1871 en enkele foto's van vóór 1872 wordt aangetoond. Haar neef en erfgenaam Alfred-Frédéric d'Ansembourg (1813-1876) liet een nieuwe wind waaien door het landgoed: het kasteel werd naar de normen en de esthetiek van zijn tijd gemoderniseerd, er werden nieuwe dienstgebouwen opgetrokken en een park in landschappelijke stijl aangelegd. Architect Chrétien Goevaert en landschapsarchitect Louis Fuchs, beiden uit Brussel werden daarvoor ingeschakeld. De kasteelgevels werden opgesmukt met een voorkeur voor verticaliteit, de oostelijke kasteel vleugel werd een nieuwbouw met een kelderverdieping en tegen de middenvleugel kwam een wintertuin van glas en ijzer met op de erekoer door Fuchs ontworpen bloembedden. Door de plotselinge dood van de kasteelheer voltooide zijn weduwe Henriette van Outheusden (1823-1888) het project. Een brand legde tijdens de bouw de dienstgebouwen in de as. De nieuwe stallen werden op hun beurt door brand getroffen en vervangen door de huidige wagenhuizen en paardenstallen, die ontworpen zijn door de Luikse architect Emile Deshayé. Hun bouwjaar 1930 staat op de toren.

Van de wijzigingen die Alfreds' zoon Gustave d'Ansembourg (1852-1914) realiseerde en die in de kadastrale mutatieschets van 1899 zijn geregistreerd, onder meer de sluiting van de erekoer en de

verplaatsing van de wintertuin naar de moestuin, is niets overgebleven. Immers door de restauratie door zijn neef en erfgenaam Alfred-Joseph d'Ansembourg (1886-1944) die in 1911 met Ghislaine de Bousies (1892-1958) was gehuwd, beleefde het kasteel een terugkeer naar de 18de eeuw.

De Voortuin

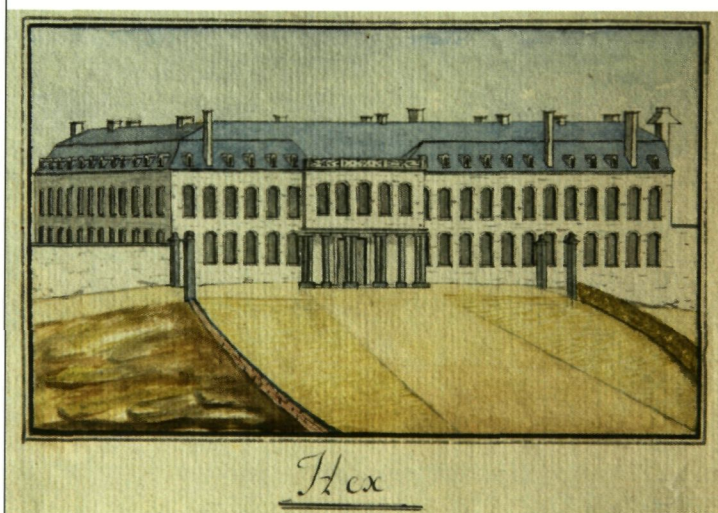
Het Primitief kadaster (vóór 1828) geeft vermoedelijk de structuur van de tuinen tijdens het ancien régime weer. Voor het kasteel ligt dan een klein en een groot perceel (nr. 364 en 365) aangeduid als *Nieuwen Engelschen hof*, allebei genoteerd als lustuin, het kleinste naar alle waarschijnlijkheid de boomkwekerij. De nieuwe Engelse hof is de voortuin, die op de aquarel van Philippe de Corswarem doorsneden wordt door een rechte oprijlaan. Langs de voorgevel liep er een openbare voetweg naar het Monnikhof die ook al op de Ferrariskaart verscheen. De vier pijlers bij de voorgevel bezaten allicht slagbomen of barriers, die de voetgangers dwongen rond het voorerf te lopen. Dat erf is rechts afgelijnd door een haag en links door een lage muur, allebei vertrekkend van de pijlers. Latere informatie over deze voortuin is schaars. De rentmeester vermeldt werken in 1878 bij de '*prairie anglaise*' of Engelse weide, waarmee mogelijk dit perceel wordt bedoeld.

▲ Op de kopie van de tekening die Charles Stanislas de Wal in 1920 maakte was het kasteel nog symmetrisch

Op de ICM-kaart van 1886, die de parkaanleg weergeeft, blijkt dat de voortuin een nieuwe aanleg kreeg die vandaag niet meer bestaat. Nu is de voortuin een ruim grasveld met twee oprijlanen, een rechte en een gebogen. Aan de voet van de voorgevel liggen er terrassen die onderling verbonden zijn door de trappen in hun keermuurtjes. Ze zijn ontworpen door Jules Janlet (1881-1973), die ook de huidige siertuinen achter het kasteel tekende. Ze waren in 1917 voltooid toen ze door de Hasseltse schilder Jos Damien in beeld werden gebracht. Het fonteintje op het laagste terras is een toevoeging van tuinarchitect Jaques Wirtz in 1990. Hij gaf de keermuren een groene voet van gesnoeide hagen die

▼ Op de aquarel van Philippe de Corswarem van rond 1825 is de symmetrie door de uitbreiding verstoord. Het kasteel is een eenvoudig landhuis met een horizontaal en monochroom karakter en een doorlopend mansardedak. Het inkomrisaliet wordt voorafgegaan door een voortuin en langs de gevel loopt een voetpad onderbroken door hekpijlers (Lummen, Stichting de Moffarts)

de bloembedden voor éénjarigen van Janlet vervangen. Hij zorgde er ook voor dat de voorgevel van het kasteel aan beide zijden omlijst is met in vorm gesnoeide hoge struiken en heesters.

De parterreretuinen

In 1828 en tot 1871 lagen er in het verlengde van de erekoer (perceel nr. 339, deel van het kasteel) parterreretuinen of Franse tuinen (nr. 342 tot 346) op verschillende door muren en hagen gescheiden terrassen. Parallel met de straat en op een lager terras lagen de nutstuinen met hun gebouwtjes (nr. 330 tot 338), net zoals vandaag. De erekoer lag hoger dan de tuinen en de foto's van vóór de modernisering bevestigen dat de erekoer afgesloten was met een smeedijzeren hek op een muurtje en dat een poorthek en enkele treden in halve maan toegang gaven tot de tuinen.

Op het eerste terras, lagen twee lusttuinen. De eerste (perceel nr. 341) tuin, in het verlengde van de erekoer, had vier rechthoekige parterres en liep door tot naast de zuidwestelijke Prinsenvleugel. De tweede, veel smallere tuin ernaast (nr. 340) lag in het verlengde van de noordoostelijke vleugel, tussen eigen muren en op een hoger terras. De oudste foto's tonen trappen in de keermuur.

Een tweede ommuurd terras nam in 1828 de achterste helft van de kasteelrechthoek in. Daar bepaalden een omlopend en kruisend pad (nr. 346) de vier rechthoekige tuinen met afgesnuite hoeken. De twee oostelijke (nr. 342 en 345) zijn volgens de kadastrale legger lustgronden, de twee westelijke 'plaisiertuinen' (nr. 343 en 344). De Sterfhuisinventaris van Velbruck signaleerde hier in 1784 een groentheater en een Chinese tuin, sokkels met beelden en veel banken. In de lange oostelijke muur tekende het kadaster een uitsprong, een soort portiek van waaruit de lange dreef (nr. 363) naar de Zavelberg vertrok.

Uit de Sterfhuisinventaris (1784) mag men afleiden dat Velbrucks parterreretuinen behoorden tot de obligate, kleurrijk gedecoreerde rococotuinen van die dagen. Een lage, horizontale tuin met broderieperken ging de hogere, verticale tuin vooraf, bepaald door hoge hagen met nissen. De inventaris signaleert een groot aantal plantenbedden, op de muren stonden er potten met éénjarige bloemen voor het broderiewerk, vazen en korven in gekleurd hout, geglaazuurd aardewerk of gietijzer, verschillende vogelkooien en drinkbakjes, talrijke ook geschilderde houten banken op stenen sokkels, vier witgeschilderde gietijzeren bustes, zestien grote en achttien kleinere plaasteren beelden ook op kleurrijke sokkels.

De tuinstructuur die onveranderd bleef tot op de Dépot-kaart van 1871, werd grondig herzien wat de niveau's betreft naar alle waarschijnlijkheid door Louis Fuchs. Hij ondertekende immers het plan met twee bloembedden op de erekoer, aan de voet van de wintertuin. Op een kleine wijziging door Jules Janlet na bleven ze sedertdien onveranderd. De nieuwe parterre-tertuinen liggen op hetzelfde niveau als de erekoer en de twee toegangen tot de kasteel-rechthoek. Links en rechts daarvan liggen twee hogere niveau's, de Ezelweide en de Manège. Aan de voet en in hun verlengde liggen respectievelijk de Chinese tuin en de Kleine rozentuin, aan weerszijde van de oost-west-as die het toegangshek in de lange muur met het moestuinhek verbindt.

De parterre-tertuinen werden, wat hun indeling en de vormgeving van de perken betreft, meerdere keren gewijzigd, zoals door foto's en op de stafkaarten te zien is. De huidige aanleg, waarvan het kalkje bewaard werd, is door Jules Janlet getekend en was de bekroning van de restauratie van het kasteel die in 1912 was gestart. Tuinarchitect Jules Janlet (1880-1973), neef van architect Charles-Emile Janlet was samen met Jules Buyssens en de Franse ontwerper en tuinrestaurateur Achilles Duchêne sedert het begin van de 20ste eeuw, de promotor van een nieuwe tuinstijl, geïnspireerd door een terugkeer naar de geometrische of Franse stijl. Janlets ontwerp hield rekening met de bestaande lengte- en dwars-assen, de liefde voor symmetrie, rechte lijnen en geometrische lichamen eigen aan die stijl. Dolo-mietpaden (nu in rode steenslag gelegd) tekenen vierkante en rechthoekige grasperken af met uitgespaarde stroken voor bloemen, gesnoeide halve buxusbollen. Voor het verticale aksent zorgden de sokkels met beeldjes en grote siervazen van gietijzer, lood of natuursteen afkomstig uit de oude tuinen. Strakke haagbeukhagen schermen het niveauverschil met de hoger gelegen Manège en Ezelweide af en volgen de getrapte grens van de parterre-tertuin die van het noordelijke toegangshek naar het kasteel toe breder wordt.

De Prinsentuin en de Chinese tuin

Janlet ontwierp ook de indeling van de Prinsentuin, aan de voet van de Prinsenvleugel, opgevat als een bloementuin zoals de *Jardin de Suzanne* in het verlengde. De kalkjes daarvoor bleven eveneens bewaard. Deze laatste werd de Chinese tuin toen architect Emile Deshayé in 1934 een Chinees tempeltje tekende voor de gepolychromeerde houten beelden van een boeddha en zijn knechtje; het hoofd en de handen van het grote beeld kunnen

met de wind bewegen. De verharding met flagstones en het smalle kanaaltje naar de tempel maken er een typische interbellum tuin van, beschut door hoge, groenblijvende taxushagen.

De Prinsenhof is tot op vandaag een met buxus afgeboorde bloementuin, weliswaar met een vereenvoudigde perkindeling. Ook het toegangshek in sierlijk smeedwerk tussen twee hardstenen hekpijlers met bolbekroning is door Deshayé getekend. In de as staat een armilaarring gesigeneerd door horlogemaker Hubert Sarton (1748-1828), een beschermeling van prins-bisschop Velbruck. Vandaag staan hier enkele puttigroepjes in terracotta die op de gouache van Jos Damien de grote parterre-tertuin sierden. Andere groepjes staan nu bij het moestuinhek en beneden bij het zwembad. Het zijn telkens drie of vier putti, waarvan drie exemplaren de inscriptie *Roucourt fecit. et inv(entit) Brux(elles) 1772* dragen. Aan de hand van hun attributen kan men de thema's van de maanden, de seizoenen, de elementen of de zintuigen afleiden, passende thema's voor tuinbeelden. Geen enkele serie is echter compleet en het geheel is dus later samengebracht.

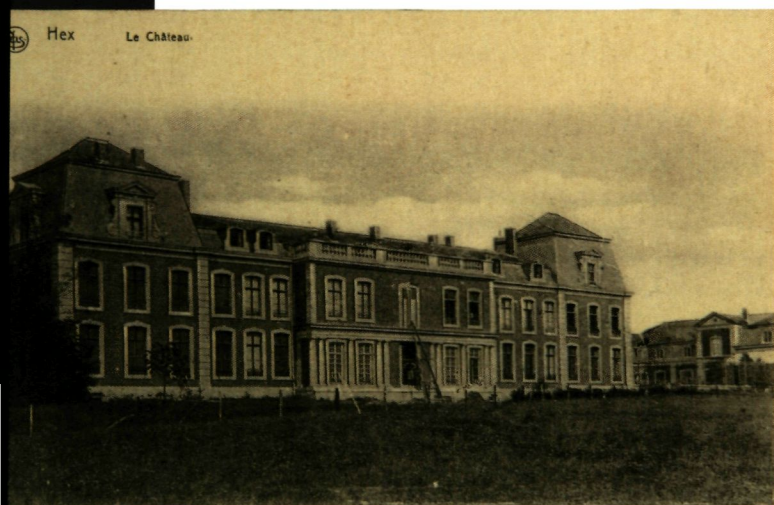
Vier gietijzeren bustes, bekend als de Vier seizoenen die wellicht uit de oude tuinen komen, vindt men op sokkels tussen de klimop op het dienstef.

De moestuin en de balustrade

De moestuin, van oudsher bestemd voor nut- en voor sier, beslaat twee terrassen, parallel aan de straat. Een deel ervan werd herbestemd als zwem-

▼ Op het Primitief kadasterplan (1828) is het kasteel voorafgegaan door een 'Nieuwen Engelschen hof', liggen er achteraan parterre-tuinen, ligt er langs de straat een lange moestuin, vertrekt er richting Zavelberg een dreef die gekruist wordt door de weg naar Borgloon en waar-naast de Engelschen hof ligt met twee kleine constructies, waarvan het meest noordelijke de Rots is (Hasselt, Archief van het kadaster)

▲ Twee prentkaarten van het kasteel na de verbouwingen door architect Goevaert in 1876 (Alken, Collectie Coosemans)

bad en tennisveld, het andere deel is altijd in bedrijf gebleven en werd, onder meer daarvoor, in 2004 genomineerd voor de Vlaamse Monumentenprijs. Volgens de Ferrariskaart lagen op het laagste terras verschillende huizen met erfjes en tuintjes die stap voor stap door Velbruck werden verworven. Op het primitief kadasterplan heeft de moestuin met zijn uitrusting van serres en de kweekbakken verschillende perceelnummers (nr. 330 tot 338). Een van deze percelen moet de oranjerie zijn geweest waarvan het ontwerp bewaard is en getekend werd door Laurent Radelet in opdracht van Fanny d'Ansembourg rond 1825.

Rond 1790 werd de plattegrond van de tuin opgesteld met de inventaris van de fruitbomen die niet minder dan 135 verschillende variëteiten in meerdere exemplaren van appels, peren, perziken, abrikozen, druiven, pruimen, kersen, noordkrieken en vijgen. Tegenover de hoofdtrap, die zich op dezelfde plaats bevond als nu, was er een tuinpoort in de straatmuur en een tweede poortje in de korte muur gaf uit in het Hoogsteegje. De tuin is volledig door muren beschermd en die zijn als fruitmuren benut. Drie kleinere trappen daalden af naar het laagste, spievormig terras, dat vandaag een door schapen begraasde boomgaard is. De tuin levert nog steeds enkele oude variëteiten van groenten en fruit en aan de voet van de trappen groeit een oude, door krukken gestutte moerbeiboem (*Morus nigra*).

Waar het plan op het laagste terras een waterpomp signaleert, ligt vandaag de vierkante waterput op een eigen erfje afgebakend door een lage muur van bakstenen en veldknollen en afgedekt met ter plaatse gebakken driehoekige bakstenen, wel 40 cm lang. Ze zijn van dezelfde makelij als de bakstenen

op de oostelijke muur van de kasteelrechthoek, die in 1868-1870 vernieuwd werd. De waterput werd in 1868 verdiept en heeft een leien dakje met een gebinte uit dezelfde periode.

De productie van de moestuin overwintert zoals vroeger in de met bakstenen gewelven overkluisde groentenkelders, onder het terras van de Prinsenhof. In 1879 is er in het Rekenboek sprake van de *fruiterie* waarmee deze kelders zijn bedoeld. Het ronde torentje aan het einde herbergt de arduinen spiltrap naar de Prinsenhof.

De hoofdtoegang tot de moestuin is echter de bordesrap van blauwe hardsteen met zijn uitgewerkte smeedijzeren leuning en zijn monumentaal smeedijzeren hek. Dit staat in de as van het oostelijk toegangshek tot de kasteelrechthoek. Toen in de jaren 1890 de erekoer van het kasteel met een gaanderij werd gesloten, werd de wintertuin naar hier verplaatst en werd hij als monumentale toegang tot de moestuin herbestemd. De rentmeester noteerde in zijn rekenboek van 1894 het rotsen van de wintertuin, wat het aanbrengen is van een cementlaag met holten en nissen die rotsen imiteren en plantengroei bevordert. De constructie overleefde echter niet

Boven op de keermuur tussen de moestuin en de Ezelweide heeft men een schitterende uitkijk op de tuin, de kerk, de voormalige pastorie, het oud gemeentehuis en het dorp, maar ook een 180 graden breed zicht op het Haspengouwse landschap. Allicht om daar volop van te genieten werd er een wandeling georganiseerd die met een meer dan 250 meter lange balustrade is beveiligd, bestaande uit een handgreep op gietijzeren balusters, die volgens een notitie van de rentmeester in 1870 uit Luik werd geleverd. Er hoorden 133 gietijzeren vazen

voor éénjarige bloemen bij, die nu zijn verdwenen. De klimrozen die zich rond de balustrade winden zijn echter een mooi alternatief dat bovendien de rozencollectie van Hex vervolledigt. Leilinden begeleiden het balustradepad aan de andere kant.

De Bijentuin en het Venusmonument

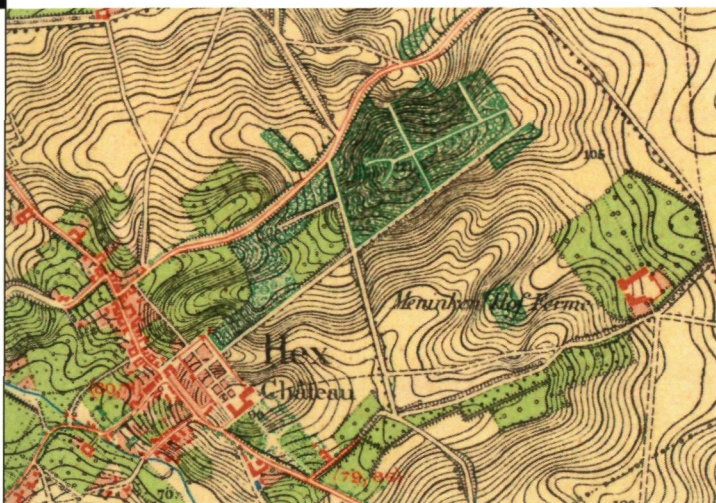
Achter de moestuin, voorbij de serre en de ommuurde vijgenggaard, strekt zich de Bijentuin uit. Het is een lang en smal, sterk hellend terrein met concaaf profiel, dat goed illustreert hoe sterk de helling was waarop het kasteel werd gebouwd en hoe noodzakelijk het bouwen en aanleggen op terrassen was. De tuin kreeg zijn naam van de bijenkorven waarvoor in de muur van het Hoogsteegje nissen werden voorzien. Halfweg in deze muur werd rond 1875 het Venusmonument gebouwd, een hoge bakstenen toren met een open portaal, allebei onder een leien dak en met een gebinte van dezelfde constructie als dat van de waterput in de moestuin. Het bakstenen dropmotief onder de daklijst is hetzelfde als in de overdekte waterput naast de platanendreef. De toren verloor zijn houten spil-

trap en moet een pittoreske uitkijktoren zijn geweest, die genoemd is naar Venus, Velbrucks rijpaard, dat hem overleefde en in Hex door zijn neef moet begraven zijn.

In de toren zijn vier stenen ingemetseld waarvan er drie afkomstig zijn van een gedenkteken dat Joseph-Romain d'Ansembourg voor Velbruck in 1784 liet ontwerpen, en waarvoor in het huisarchief enkele varianten bestaan, onder meer een obelisk en een sarcofaag. De eerste steen met de Latijnse inscriptie en zijn sterfjaar 1784 is ingemetseld in de top van de trapgevel. De twee andere, de tekens van zijn waardigheid (een mijter, een scepter en een staf) en zijn gekroond wapenschild, zijn links en rechts van het portaal ingemetseld. Vermoedelijk werden deze stenen gerecupereerd toen het gedenkteken dat in de Engelse tuinen stond, werd gesloopt bij de aanleg van het park in 1875-80.

De vierde, nu erg verweerde steen is een schild met drie leeuwenkoppen die voorkomt op een tekening van de Bijentuin door baron de Vinck. Op de rug

▲
Het kasteel, dat sedert 1912 een nieuwe dakvorm kreeg, gefotografeerd vanuit Het Veldje

▲ Op de Dépot-kaart van 1871 is de configuratie van het landgoed en de gebouwen nagenoeg dezelfde als op de kadasterkaart van 1828 (opname Kris Vandevorst)

van die tekening wordt verwezen naar het graf van Yellow, Velbrucks Sint-Bernardshond. Volgens de overlevering was Yellow echter de Newfoundlander van de prins-bisschop, die op een schilderij staat; zijn brede koperen halsband met Velbrucks naam in gegraveerd, is eveneens bewaard. Op de rug van dat schilderij staat dat de hond achter de grot (perceel nr. 361) begraven is en dan wordt misschien wel het perceel nr. 360 bedoeld, waarover verder niets bekend is. Lagen hier misschien de grafstenen van Venus, Yellow en ook Spitz, een andere hond van Velbruck waarvoor een rijmpje bewaard is? En ging de naam over op de nieuwe toren toen het park werd aangelegd en de grafstenen in de Engelse tuin daardoor moesten verdwijnen?

De verdwenen Engelse tuinen

Deze twee percelen (nr. 360 en 361) liggen in een lang perceel (nr. 362) naast de dreef, dat op het Primitief plan de *Engelschen hof* heet en de verbinding is met de Zavelberg die Velbruck voor ogen had. Het grootste (nr. 361) van beide perceeltjes is de nog bestaande kunstmatige rots met tunnels, die door Joseph-Romain d'Ansembourg werd gebouwd met een kluis bovenop. Ze bestaat nog en werd na een restauratie in 1878 in het nieuwe park geïntegreerd en toen stond er een ondertussen verdwenen paviljoen van pseudoboomstronken op.

De wandeling op de keermuur van de Ezelweide is beveiligd door een meterslange balustrade en biedt een uitzicht op de moestuin, het dorp en het Haspengouwse landschap

Joseph-Romain d'Ansembourg breidde de Engelse aanleg uit, maar naar aanleiding daarvan ontstonden er betwistingen met de dorpingen over de percelen op *Den Dries*, die voordien gemene, vage en erg geaccidenteerd gronden waren. In 1828 noteert het kadaster deze percelen als bouwland (nr. 355), lustgrond (nr. 356), bos (nr. 357), lust-

grond (nr. 358) en bos (nr. 359). De percelen bos zijn vermoedelijk zijn verwilderde aanplantingen. Er zijn verschillende deelplannen bewaard voor de Engelse tuinen, die in 1828 al niet meer compleet waren. Fanny d'Ansembourg gaf aan de tuinpercelen van *Aen de drei bunders* een meer lucratieve nieuwe bestemming als boomgaard. Voor deze terreinen werd een tuinontwerp in Anglo-Chinese stijl getekend, met verschillende fabriekjes, gazons, watertjes en kronkelpaadjes. Volgens de legende op het plan waren de grote rechthoekige vijver met een brug, het pad naar de Engelse tuin en de bersauw naar de Franse tuin bestaande elementen. Van de beide percelen op De Kuilen (nr. 353 en 354) maakte Joseph-Romain al in 1789 boomgaarden. Het gekleurde ontwerp ervoor en de berekening van het aantal bomen zijn bewaard.

De Huwelijkszuil die Joseph-Romain d'Ansembourg in 1791 schuin tegenover de gebouwde rots oprichtte en die niet werd genoteerd door het kadaster maar nog wel bestaat, is als een cirkeltje aangeduid op de kladversie van dit boomgaardontwerp. Het

▼ Architect Emile Deshayé tekende in 1934 voor de gepolychromeerde houten beelden een paviljoen in de Chinese tuin, die met zijn kanaal en bestrating met flagstones een typische interbellumtuin is (foto Kris Vandevorst)

▲ In de groentekelder, gebouwd onder het terras van de Prinsentuin, overwintert de productie van de moestuin

lange opschrift op de zuil deelt Joseph-Romains intentie mee, namelijk zijn erkentelijkheid uit te drukken voor de welvaart en de rijkdom die Velbrucks erfenis en zijn huwelijk in 1779 hem brachten. Achter de zuil loopt een als lusttuin opgetekend lang pad (nr. 351) dat van de Zavelberg afdaalt door een groot bosperceel (nr. 350). Het is het pad dat op het plan voor de Anglo-Chinese tuin verschijnt en op een piramide uitloopt.

De Zavelberg en de vijver

Velbruck had kort na 1768 al een sterrenbos op de Zavelberg geplant en zijn Sterfhuisinventaris vermeldt in 1784 op de wandeling van het kasteel naar de Zavelberg en terug, een groot aantal banken, tien beelden van gietijzer, een hermitage die hij in 1779-1780 had gebouwd, een ijskelder aan de voet van de heuvel en een torenruïne. Voor enkele van deze tuinfabrickjes waren zelfs rijmpjes gemaakt – onder meer voor de grafsteen van Spitz, Velbrucks hond. In 1828 bestonden ze niet meer of waren ze voor de landmeters onzichtbaar. De torenruïne komt wel voor op een landmeterplan in het Huisarchief en daarop staan de Italiaanse populieren, die tot de dreef naar de Zavelberg behoren. Deze bomen waren toen erg populair als de noordelijke variant van de cipressen in de Italiaanse tuinen, waarop de nieuwe tuinstijl zich inspireerde.

Op het Primitief kadasterplan vertrekken er op de top van de Zavelberg (perceel nr. 385) vier lanen (perceel nr. 385), waaronder de afdaling naar de vijver, die op het Anglo-Chinees tuinontwerp voorkomt en volgens het boomgaardplan een rechte laan was van witte paardenkastanje. Deze laan doorsneed in 1828 percelen bos of dennebos (nr. 375,

► Het Venusmonument met de ingemetselde, hergebruikte stenen uit een gesloopt gedenkteken voor Velbruck: de inscriptiesteen in de trapgevel, het wapenschild links, en de mijtersteen rechts van het open portaal

376, 377, 378, 379, 380, 381, 282, 383, 384, 387). In 1790 had Joseph-Romain d'Ansembourg hier een quincunx aangeplant van uit Parijs ingevoerde hemelboompjes die de recalcitrante dorpelingen vernielden.

Vandaag is de Zavelberg verbost en ligt er op enkele meters van de dreef een constructie die de Filosofenhut wordt genoemd. De hut is een rond gebouwtje onder een rieten dak, opgetrokken uit mergelsteen dat nu als jachtpaviljoen wordt gebruikt en een haard bezit waarvan de schouwmantel uit verschillende hergebruikte bewerkte natuurstenen bestaat, onder meer een marmeren zuil en een steen met de inscriptie '*cogita mori*' of 'Gedenk de doden'.

Voor de percelen nr. 375, 376, 377 en 382 in de hoek tussen de *chemin royal* en de dreef naar de Zavelberg werd er een interessant ontwerp gemaakt voor een Engelse tuin met een zichtlijn naar een obelisk en met een bloemenweide waarvoor ook het deelplan bewaard bleef.

De vijver komt en gaat: de Sterfhuisinventaris vermeldt hem, op het Anglo-Chinese tuinplan wordt hij getekend als een bestaande rechthoekige vijver met een brug en vandaag is het een landschappelijke vijver met eilandje, veel kleiner dan die op de

ICM-kaart van 1886. Noch op het Primitief kadasterplan, noch op de Dépotkaart van 1871 is er een vijver. Het Rekenboek noteert in 1878, als de parkaanleg volop aan de gang is, de uitgave voor werken aan de vijver 'in de weide van de smid'. Bij een park in landschappelijke stijl was een losgetekende vijver evident.

De parkaanleg van Louis Fuchs

De komst van Louis Fuchs (1818-1904) betekende het definitieve einde van de oude parterreteruinen, van de Engelse tuinen en van de boomgaarden van Joseph-Romain en Fanny d'Ansembourg. Fuchs was gevestigd in Brussel en zoals Carl Petersen en Eduard Keilig van Duitse afkomst (7). Zij waren de ontwerpers die zowel voor de overheid als voor de 19de-eeuwse kasteelheren gevraagd werden hun nieuwe parken en tuinen aan te leggen of hun gronden te herstructureren in landschappelijke stijl. Fuchs, die als professor verbonden was aan de eerste school voor horticuultuur in Vilvoorde, leverde voor Hex ook planten en zaden.

Zijn naam verschijnt voor het eerst in de Rekenboeken van Hex op 2 september 1871, wordt meerdere malen genoteerd in 1878, 1879 en 1880 en

◀ De Huwelijkszuil werd in 1790 opgericht door Velbrucks erfgenaam Joseph-Romain d'Ansembourg en werd later in de parkaanleg geïntegreerd

▲ De Filosofenhut op de Zavelberg is gebouwd van mergelsteen en heeft een schouwmantel van hergebruikte stenen

voor het laatst, na jaren stilte, in 1891. De formulering 'le nouveau plan de Mr Fouches sur la division du jardin' in 1871 slaat vermoedelijk op de herinrichting van de parterre tuinen. Zijn plan voor het park is niet bewaard, maar de ICM-kaart van 1886 moet het ontwerp weerspiegelen. Deze kaart geeft een ander beeld van Hex dan de Dépôt-kaart van 1871 waarop de configuratie dezelfde is als op het Primitief kadaster van 1828. Op de ICM-kaart ziet men de parkaanleg, naast de gewijzigde gebouwen, de geherstructureerde voortuin en de herwerkte parterretuin. Het park heeft een landschappelijke vijver, nieuwe wegen en parkpaden die brede bochten beschrijven tot in het bos op de Zavelberg en een glooiende vallei die, smal bij de open plek op de top van de Zavelberg, steeds breder wordt in de afdaling naar de vijver en vooral naar het zuiden

▼ De ICM-kaart van 1886 weerspiegelt de parkaanleg ontworpen naar alle waarschijnlijkheid door Louis Fuchs

open zichten vrij houdt tussen de grote bomen-groepen. Op de Zavelberg is er ook een zichtlijn naar het oosten en de rechte laan richting Bommershoven is onveranderd. Noch van de dreef, noch van de Engelse tuinen is er een spoor. De dichte groene gordel aan de Lod. Lavkistraat en aan het eerste deel van de *chemin royal* zijn de harde grenzen van het park. De oprijlaan in de voortuin en het oude voetpad langs de kasteelgevel kregen een bocht, en middels een nieuwe laan door het park en over de vijver kwam er een verbinding met de Lod. Lavkistraat en vandaar naar Borgloon. De bedrijfsgroonden van het Monnikhof werden vrij gehouden. Er is geen dreef meer, wellicht omdat Fuchs het park naar het oosten toe visueel wilde uitbreiden tot aan het Monnikhof.

Het park vandaag

Het park is vandaag ongeveer 65 ha groot en aan de Lod. Lavkistraat door geschoren meidoornhagen begrensd. Het wordt door de wel 1500 meter lange platanendreef verdeelt in een noordwestelijk deel dat van de bruine beukendreef vertrekt en een zuidoostelijk deel dat aansluit bij de voortuin.

De dreef verschijnt pas op de militaire kaart van 1903 met een vertrekpunt bij de nieuwe oostelijke toegang tot de kasteelrechthoek. Aanvankelijk was hij met iepen beplant, die na de dodelijke ziekte van 1929 vervangen werden door de huidige platanen. Vandaag loopt de dreef voorbij het Zavelbergbos en na een haak tot in Bommershoven. Hij laat de kunstmatige rots met grot uit de Engelse tuinen op enige afstand links liggen, en eens de *chemin royal* voorbij, ook de filosofenhut op de helling van de Zavelberg. Die is erg verboost en een uitloper van het park. Op de open plek op het hoogste punt is nu een kring van nog jonge linden geplant. Aan de andere zijde van de Platanendreef ontplooit zich in de richting van het Monnikhof een open agrarisch landschap, op het ook al door Ferraris getekend remisebosje in functie van de jacht na. Eens het Zavelbergbos voorbij, ziet men van op de dreef en bij helder weer de basiliektoren van Tongeren, het bos van Widooie en de kerktoren van Grootloon.

Het noordwestelijke park wordt gevormd door "de vallei van Fuchs" die het meesterschap van de landschapsarchitect illustreert en een puur esthetisch genoeg is. De vallei vertrekt van de bruine beukendreef en klimt zacht langs de vijver richting Zavelberg om na een bocht uit het zicht te verdwijnen en de illusie te geven dat ze oneindig verder loopt. Hier treft men ook de oudste bomen aan, onder meer twee eeuwen oude eiken waarvan de diepe lig-

ging een getuige is van het oorspronkelijke reliëf. De valleiflanken hebben een mooi reliëf met verspreid enkele oude solitair en bomengroepjes, waarin de twee overblijvende fabriekjes van Joseph-Romain d'Ansembourg werden geïntegreerd: rechts de kunstmatige Rots met tunnels, omgeven door oude taxussen en links de Huwelijkszuil met een beukenbosje als achtergrond en met een prachtig uitzicht vanop dit hoogste punt. De vallei kan bewandeld worden dankzij het pad dat op de kaart van 1903 verschijnt, van de bruine beukendreef naar de vijver afdaalt, door de bomenrand langs de Lod. Lavkistraat klimt, een korte afslag heeft naar de Huwelijkszuil en dan weer afdaalt naar de *chemin royal*. Hier en daar wordt het pad begeleid door buxus en ruscus en iets lager dan de Huwelijkszuil is er een meterslange loofgang van haagbeuk. In de lente zorgen voorjaarsbloeiërs voor een kleurrijke onderbegroeiing. Een korter wandelpad steekt de vallei over en is een kortere verbinding tussen de Zuil en de Rots.

Het zuidoostelijke parkgedeelte bestrijkt de voortuin en de terreinen rechts van de gebogen oprijlaan tot de platanendreef. Het glooiend en klim-

mend door runderen begraasd grasveld heeft een golvende bomenrand langs de Meerstraat, de *chemin royal* en de Hekslaan, afgewisseld met bomengroepjes en enkele goed gepositioneerde solitair, gekozen voor hun variëteit aan vorm en kleur. Langs de Hekslaan zijn de bomen niet ouder dan 50 jaar en wordt het zicht vrijgehouden op de korte dreef van linden en perenbomen naar het bosje op de Kruisberg. Deze lijn versterkt de oude 18de-eeuwse noord-zuid-as door de kasteelrechthoek.

De oudste bomen droegen namen, zoals blijkt uit de brief van kanunnik Pluymers (8) die rond 1910 in Heks geboren was en langs zijn vader vertrouwd was met het landgoed en in 1932 hun stamomtrek noteerde. Uit de stamboom d'Ansembourg blijkt dat het de namen zijn van familieleden van de kasteelheren. Lambert-Joseph, genoemd naar de vader van Joseph-Romain d'Ansembourg, was de verdwenen oude beuk bij de Huwelijkszuil. Charles-François was een tweede ondertussen gesneuveld beuk ongetwijfeld genoemd naar Velbruck. Louis-Rodolphe en Charles-Henri zijn de twee oude zomer-eiken, die de namen dragen van Alfred-Joseph

▼
Louis-Rodolphe en
Charles-Henri,
de twee oudste
bomen van het
landgoed, zijn
eeuwenoude eiken,
genoemd naar
leden van de fami-
lie d'Ansembourg

d'Ansembourgs vader en zijn in de eerste wereldoorlog gesneuvelde broer Charles. Alfred-Joseph zelf gaf zijn naam aan de boom bij de Halve maan, vermoedelijk de beëindiging van de weide op de Zavelberg die al op de Ferrariskaart staat als een halve cirkel. Verder sprak men nog van het trio en van de tovenaer en van de twee broers. Deze laatste waren een olm en een beuk in het bosje bij de Filsofenhut.

BOMEN

De inventaris van de Belgische Dendrologische Vereniging uitgegeven in 1990 (9), werd voor Hex in 2003 geactualiseerd. Sindsdien verloor het park verschillende opgemeten exemplaren: door de stormen van de jaren 1990, onder meer de ruwe iep met opgaande twijgen (*Ulmus glabra exoniensis*, 305 cm), de mammoetboom (*Sequoiadendrom giganteum*, 258 cm) en twee gewone beuken (*Fagus sylvatica*, 532 en 410 cm). De uitzonderlijke perelaar (*Pyrus*, 244 cm) die twee verschillende soorten peren droeg, is eveneens gestorven.

De kampioen van het landgoed is ongetwijfeld de zomereik (*Quercus robur*) die volgens de traditie wel 800 jaar oud zou zijn en in 1990 een stamomtrek had van 790 cm, maar in 2003 afgeslankt was tot 724 cm. De tweede plaats in de kampioenenlijst gaat naar de chirurgisch behandelde zomereik (710 cm). Allebei staan ze in de vallei van Fuchs, rechts van het wandelpad dat van de bruine beukendreef vertrekt. Verschillende andere zomereiken behalen mooie maten: 509, 390 en 349 cm. De Amerikaanse eik (*Quercus rubra*) meet 257 cm, de drie winter-eiken (*Quercus petraea*) van het landgoed halen 507, 356 en 318 cm, de moeraseik (*Quercus palustris*) 110 cm en de moseik (*Quercus cerris*) 119 cm. De pas in 1948 door Hillier geïntroduceerde *Green Spire*-variëteit van kastanjebladeik (*Quercus castaneifolia* 'Green Spire') werd recent aangeplant.

Andere voor hun dikte merkwaardige bomen zijn de geënte Perzische esdoorn (*Acer velutinum*) van 388 cm, de rijzige moerascipres (*Taxodium ascendens*) van 280 cm, de grauwe abeel (*Populus canescens*) van 521 cm, de witte abeel (*Populus alba*) van 471 cm, de moerbeiboom (*Morus nigra*) van 180 cm (een tweede exemplaar verdween sedert 1990), de zwarte walnoot (*Juglans nigra*) van 526 cm, de tamme kastanje (*Castanea sativa*) van 489 cm.

Bij de gewone beuken (*Fagus sylvatica*) stierf onlangs het exemplaar van 532 cm dat achter de Huwelijkszuil en langs de Bommershovenstraat stond, zodat na het vellen de ringen konden geteld worden om

zijn leeftijd te bepalen. Andere exemplaren gewone beuk halen 410 en 307 cm, de bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') 315 cm en er groeit ook een zuilvormige beuk (*Fagus sylvatica* 'Darwyck') (83 cm) en een roosbonte beuk (*Fagus sylvatica* 'Roseomarginata') (97 cm).

De essen zijn vertegenwoordigd door de gewone es (*Fraxinus excelsior*) van 469, 427 en 302 cm, de smalbladige es (*Fraxinus angustifolia* 'Flame') van 154 cm en de geelbladige cultivar (*Fraxinus excelsior* 'Jaspidea') van 56 cm.

Bij de esdoorns zijn de gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*) van 349 cm, de bontbladige cultivar van gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus* 'Leopoldii') van 306 cm, (*Acer campestre* 'Pulverulentum') van 191 cm en de cultivar van Noorse esdoorn (*Acer pseudoplatanoides* 'Goldsworth Purple') (126 cm) en de Japanse soort esdoorn (*Acer pycnanthum*) (71 cm) te noteren.

De naaldbomen zijn aanwezig met fijnspar (*Picea abies*, 248 cm), Oostenrijkse den (*Pinus nigra ssp nigra*, 304 cm), Weymouthden (*Pinus strobus*, 217 cm), mammoetboom (*Sequoiadendrom giganteum*, 226 cm), rijzige cipres (*Taxodium ascendens*, 350 cm), moerascipres (*Taxodium distichum*, 236 en 280 cm)

Vermeldenswaard zijn nog de paardenkastanje (*Aesculus hippocastanum*, 399 cm, de hemelboom (*Ailanthus altissima*, 194 cm, de libanonceder (*Cedrus libani*, 403 cm, de Japanse struik (*cercidiphyllum japonicum*, 111 cm), de ginkgo (*Ginkgo biloba*, 138 cm), de watercipres (*Metasequoia glyptostroboides*, 131 cm), de gewone hopbeuk (*Ostrya carpinifolia*, 68 cm), de gewone plataan (*Platanus x hispanica*, 399 cm), de gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*, 295, 347, 361 cm), de krulwilg (*Salix matsudana* 'Tortuosa', 143 cm), de Japanse honingboom (*Sophora japonica*, 164 en 270 cm), de taxus (*Taxus baccata*, 174 cm), de grootbladige linde (*Tilia platyphyllos*, 361 cm) en de Hollandse linde (*Tilia x europaea*) (381 cm).

Veel voorkomende gewonere soorten zijn els, acacia, linde, opslag van zomereik en als onderbegroeiing bosanemoon, sneeuwkllokje en narcis. Links en rechts van de wandelpaden is buxus en ruscus aangeplant. Grote groepen oude taxussen, zoals naast de dreef en rond de grot zijn een weerkerend element in de beplanting.

NOTEN

- (1) Naar aanleiding van ons plaatsbezoek stelde graaf Ghislain d'Ursel, het nog nooit bestudeerde huisarchief van Hex open, wat leidde tot verrassende vondsten en een grondiger studie van het kasteel, de tuinen en het park dan gebruikelijk voor deze inventaris. Alle niet

gepubliceerde gegevens zijn gebaseerd op het Huisarchief en op de Sterfhuisinventaris die gepubliceerd werd door D. V(ANDE-CASTEELE), *Inventaire des meubles et effets délaissés par le prince-évêque François-Charles de Velbruck décédé en 1784*, Luik, 1900. Zie C. DE MAEGD, *Hex: een prinselijk landgoed ontsluit*, Brussel, 2007; ze bevat alle noten en bronnen.

- (2) *Bouwen ... deel 14NA*, p. 254 en 258-261. . J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, deel 5, Luik, 1874, p. 5, 12-13. G. DE FROIDCOURT, *François Charles comte de Velbruck, prince évêque de Liège, franc maçon*, Liège, 1936, p. 164, 210, 219. N. D'URSEL, *De tuinen van Hex*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, nr. 103, 1993, p. 27-31. J. MOONS, *Karel van Velbruck prins-bisschop van Luik (1772-1784)*, in *Het Oude land van Loon*, 1988, p. 93-115. D. PARTHOENS, *La politique intérieure du prince-évêque François-Charles de Velbruck (1772-1784)*, niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Luik, 2002. L. ROPPE, *Velbruck, François Charles graaf de*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, deel 9, kol. 793-798.
- (3) X. DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Famille de Marchant et d'Ansembourg*, in *Annuaire de la noblesse belge 1927-1928*, Brussel, 1930, p. 31-69. ID., *Les comtes d'Ansembourg et leurs châteaux*, in *Le Parchemin*, nr. 225, Brussel, 1983, p. 195-256. *Inventaire des archives du château de Hex*, (onuitgegeven), Heks, 1994.
- (4) Hasselt, AK, Verzamelplan door G. Questienne, op het land beëindigd in oktober 1828; twee exemplaren van het Primitief plan s.d., door P.J. Nouwen, één met de indeling van de tuinen.
- (5) De Wals tekening is enkel bekend dankzij de kopie die gravin de Maisières, gehuwd met zijn kleinzoon, in 1924 maakte en die er bij schreef: *Copie d'une vue faite d'après nature par le baron de Wal en 1820*.
- (6) Hasselt, A.K., Opmetingsschets 1895 nr. 1 en 1899 nr. 2.
- (7) X. DUQUENNE, *Fuchs, Ludwig (Louis)*, in *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon*, deel 46, München, Leipzig, 2005, p. 61-62.
- (8) Brief aan Nanda d'Ursel van 22 juni 1994.
- (9) J.C. BAUDOUIN, e.a., *Bomen in België. Dendrologische Inventaris 1987-1992*, Leuven, 1992, p. 445.

BEZOEK: oktober 2003

BESCHERMD: Het kasteel, zowel interieur als exterieur en de omgeving met het park, de tuinen en de bossen op 31 mei 1948 als monument; uitgebreid tot alle gebouwen op 13 juli 2005.

HEERS, HEKS: KERKHOF HEKSLAAN

Mooi hekwerk van giet- en smeedijzer aan de ingang van het kerkhof, uit de tweede helft van de 19de-eeuw.

Het kerkhof rond de erg hoog gelegen dorpskerk van 1850, op de hoek van de Hekslaan en de Hennestraat, is voorzien van een hoge, door lisenen geritmeerde keermuur van baksteen zonder hek, die kadastraal in 1879 werd geregistreerd. De muur wordt onderbroken door de brede trap naar het kerkportaal. De korte toegang heeft een hek met poortje naar het kerkhof. Het zijn twee eenvoudige vaste hekken van smeedijzer met vierkante onder- en bovenregel en spijlen met lanspunten. De hekpijlers in classicistische stijl zijn vierkante monolieten van blauwe hardsteen met dekstenen en een decoratie op de diamantpunt, die door middel van een elegante voluut verankerd zijn in de deksteen van de kerkhofmuur. Aan de andere kant hangen de hekken in een gietijzeren zuil met mooi profiel en met een elegante vaasbekroning die gemeenschappelijk is met het poortje. Het poortje zelf is van vierkant stijl- en regelwerk met spijlen voorzien van lanspunten. Het kerkhof is nog in gebruik.

BESCHERMD: De kerk en het kerkhof als monument en dorpsgezicht sedert 13 juli 2005.

▼
Het dorp met de oude kerk en het kerkhof van Heks op de Primitieve kadasterkaart door P.J. Nouwen uit vóór 1828 (Hasselt, AK)

HEERS, HEKS: VOORMALIG GEMEENTEHUIS EN -SCHOOL HEKSLAAN

Taxus en beeldbepalende paardekastanje uit vermoedelijk dezelfde tijd als het gebouw van 1877.

Bij het in 1877 (1) gebouwde voormalig gemeentehuis met haaks klaslokaal, nu in gebruik als buurthuis, groeien op de grens met de boomgaard twee vermeldenswaardige bomen: een mooie gewone taxus (*Taxus baccata*) met dubbele stam (275 cm) en een monumentale witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) (432 cm) met meervoudige stam, waarvan de kruin en het silhouet de plek, tegenover de meterslange kasteelmuur, bepalen.

NOOT

(1) *Bouwen door de eeuwen heen* ... deel 14N4, p. 261.

BESCHERMD: Het voormalig gemeentehuis en de omgeving als dorpsgezicht sedert 13 juli 2005.

▲
Voormalig
Gemeentehuis en
-school, Hekslaan
De Taxus en de
paardekastanje bij
het voormalig
gemeentehuis

HEKS: BARRIER HEKSLAAN

'Barrier' van bandijzer uit de eerste helft van de 20ste eeuw, naar een nu vernieuwde boomgaard.

De ruime boomgaard tussen de pastorie en het buurthuis (eertijds dorpsschool en gemeentehuis), tegenover de beeldbepalende bakstenen muur van het kasteeldomein, verloor zijn oorspronkelijke haag. Die was vermoedelijk van meidoorn zoals verderop in de Hekslaan het geval is en de barrier uit het begin van de 20ste eeuw bleef behouden. Het is een poorthek van genageld bandijzer tussen gecementeerde vierkante pijlers uitlopend op een punt; het heeft schoorstukken die de midden- en de bovenregels ondersteunen en spijlen met getorste punten en een met liggende volutes ondersteund klimmend beloop naar de makelaar. De boomgaard werd recent heraanplant.

▲
De barrier tegen-
over de muur van
het kasteeldomein

HEERS, HEKS: VOORMALIG KLOOSTER EN MEISJESSCHOOL MEERSTRAAT, HOEK HEKSLAAN

Tuin uit het midden van de 20ste eeuw met oudere mispel en geschoren meidoornhagen bij een in 1903 gebouwd klooster met schoolgebouw en hekken in rustieke stijl.

De geschoren meidoornhagen die de lange bakstenen muur van het kasteel verder zetten en ook de boomgaarden aan de overzijde van de Hekslaan begrenzen, omzomen eveneens het perceel op de

hoek van de Hekslaan en de Meerstraat. Hier werd in 1903 (1) in opdracht van het kasteel een nonnenklooster gebouwd waarvan de gebouwen een rustieke en pittoreske uitstraling vertonen dankzij de inplanting, de complexe plattegrond, de gevarieerde daken, het gelede volume, de bakstenen fries en de vensterramen met kleine roedeverdeling. Het eenvoudiger en lager schoolgebouw ligt aan de overzijde van de geplaveide speelplaats die zich uitstrekt aan de achterzijde van het klooster. Beide gebouwen verloren hun functie en zijn nu herbestemd als woning.

Het perceel heeft twee toegangen. De eerste, in de afgeronde hoek van beide straten en bestemd voor het klooster, is een overluifeld eenvoudig spijlenhek van smeedijzer tussen bakstenen pijlers met een voet in rustiek metselwerk van natuursteen. De tweede toegang voor de school ligt in de onverharde Meerstraat en bestaat uit een overluifelde inrijpoort en een voetgangershekje van dezelfde eenvoudige makelij. Ze sluiten aan bij een dienstvleugel met torentje, haaks op het schoolgebouw. Hier ook is het rustieke en pittoreske karakter aanwezig in het silhouet en in de met ruwe grijze stenen gemetselde voeten van de hekpijlers.

De tuin die de driehoekige ruimte beslaat tussen het klooster en de toegang in de hoek, is in zijn huidige voorkomen maar half zo oud als de gebou-

wen. Hij paalt aan de beek die het goed begrenst en is niets meer dan een grasveld met aarden rondweg, een rij dennen langs de Meerstraat en een rand van bomen met gewone es (*Fraxinus excelsior*), els (*Alnus*), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*), Zweedse lijsterbes (*Sorbus intermedia*) die aangevuld met wordt met struiken als rode kornoelje (*cornus sanguineum*), gewone hazelaar (*Corylus avellana*) en *lonicera nitida*. De aanwezigheid van een oude mispel (*Mespilus germanica*) wijst misschien wel op het oorspronkelijke gebruik als moes- en siertuin. Op de voormalige speelplaats staat een linde (*Tilia spec.*) als solitair.

De meidoornhaag rond het perceel loopt aan de Hekslaan ook verder langs de aanpalende boomgaard tot aan de voormalige tramhalte (nu Hekslaan nr. 50) en een zelfde haag bepaalt ook de overzijde.

NOOT

(1) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... deel 14N4, p. 265.

BESCHERMD: De voormalige school en het klooster als monument en dorpsgezicht sedert 13 juli 2005.

▼
De voortuin en het poorthekje van het voormalig klooster

HEERS, HEKS: BARRIER LOD. LAVKISTRAAT

Smeedijzeren barrier uit de tweede helft van de 19de eeuw.

De barrier in de
L. Lavkistraat

De boomgaard, een voormalige fruitweide die nu door schapen wordt begraasd, op de hoek van de landweg naar Manshoven en de Lavkistraat naar Bommershoven, ligt tegenover de met meidoornhagen aangegeven noordelijke grens van het kasteeldomein Hex. De 19de-eeuwse barrier bleef behouden en is een smeedijzeren hek van het eenvoudige type met vierkant stijl- en regelwerk en gepunte onderspijlen en spijlen; het hangt tussen twee vierkante, met getrapte bakstenen bekroonde pijlers van baksteen.

HEERS, HEKS: WATERMOLEN MOLENSTRAAT NR. 42

Bebloemd voorerf, sober boerenerf en moestuin als overtuin bij een stil gelegde 17de-eeuwse watermolen op de Herk met 19de-eeuwse stallen en dienstgebouwen, fraai voorbeeld van een traditionele, sobere en functionele aanleg met aandacht voor nut en voor sier.

De watermolen is een einde 13-eeuwse stichting van de abdij van Villers, die in het dorp ook het Monnikhof bouwde. Later hoort de molen tot het hoger gelegen kasteeldomein Hex, waarvoor hij de waterbevoorrading regelde. De molen ligt op 300 meter van één der bronnen van de Herk of Molenbeek, die in de loop van de 19de eeuw in een metalen goot werd gelegd voor het bewaard ijzeren

overslagrad. Het molenhuis, de molenaarswoning en de stalvleugels liggen achteruit ten opzichte van de straat en zijn gegroepeerd aan drie zijden van een gekasseid erf. Er is een voorerf, deels als tuin aangelegd, en een overtuin waar de rechthoekige moestuin is aangelegd (ill. p. 23).

Het voorerf wordt nu jammerlijk gedomineerd door een op een opgehoogd perceel opgetrokken woning. Het erf werd deels geasfalteerd en deels in grijze steenslag gelegd. De voet van de gevel bestaat uit een haagje van kort gehouden forsythia en tegen de gevel groeit een oude leipeer met Onze-Lieve-Vrouwekapelletje. In het plantenbed groeit er aster, hortensia, lelietje-van-dalen, phlox en enkele rozen, een keuze die traditiegewijs in elk seizoen kleur en geur garandeert. Verder is er een rond bloemenperk van margriet in het erf uitgespaard.

Een witgeschilderd poorthek, links van het huis, leidt naar het achteraan gelegen boerenerf. Het heeft een gietijzeren zuil met bolbekroning als hekpijler uit de 19de eeuw en stijl- en regelwerk van geklonken bandijzer uit de eerste helft van de 20ste eeuw.

Het langwerpige boerenerfje had aanvankelijk enkel een strook kasseien tegen de drie vleugels en twee korte paadjes van kassei naar de overtuin; de bestrating werd naderhand in het midden aangevuld met kleinere, waaivormig gelegde kasseien, met een prachtig resultaat. Twee hekjes aan weerszijde van het haakse dienstgebouw, zijn eveneens van witgeschilderd bandijzer en geven toegang tot de overtuin met wc-huisje.

▼
Het voorerf van de
watermolen van
Heks, traditioneel
ingericht voor nut
en voor sier

De overtuin (aan de overzijde van de beek) is nog steeds bewerkt als moestuin met groenten, bloemen en fruitbomen, maar noch de molen noch de boerderij zijn in bedrijf.

Het geheel stelt een zeldzaam voorbeeld van een eenvoudige, authentieke en functionele aanleg bij traditionele bestanddelen en bouwwijzen.

BESCHERMD: De watermolen als monument en dorpsgezicht sedert 13 juli 2005.

HEERS, HORPMAAL: KERKHOF CARTUYVELSTRAAT

Ommuurd kerkhof met toegangshekken van giet- en smeedwerk uit de 19de eeuw.

Twee hoge vierkante pijlers van blauwe hardsteen met sokkel, geprofileerde deksteen en gesteelde bolbekroning van blauwe hardsteen, uit de tweede helft van de 19de eeuw, beëindigen de bakstenen muur met kwarthol beloop die de trap treden naar het westportaal van de Sint-Lambertuskerk markeren. Ze dragen ook het ingangshek en zijn met een smeedijzeren krul verankerd in de bodem. Een

handgreep van smeedijzer in de muur vergemakkelijkt de toegang tot kerk en kerkhof.

Het ommuurd kerkhof zelf is afgesloten door een giet- en smeedijzeren hek van vier traveeën met vierkante stijlen, regels en spijlen met opengewerkte lanspunten, geplaatst langs weerszijde van het pad naar het portaal. Het traveeritme is aangegeven door slanke, geprofileerde zuiltjes met siervaas van gietijzer; slechts twee van de zes zijn volledig bewaard. De vaste hekken, de twee kerkhofpoorten en het hoofdhek volgen hetzelfde schema, maar dit laatste heeft een tussenstijl, onderspijltjes en spijlen met klimmend beloop naar de pijlers.

Een kleiner poorthekje van hetzelfde model maar met onvolledige volutes van bandijzer op de bovenregel, hangt in de zuidelijke kerkhofmuur tussen twee hoge pijlers van baksteen met speklagen en een deksteen van witte natuursteen, mogelijk eind 19de-eeuws. Tegen de kerkhofmuur staan half verzonden wel zesentwintig 17de- en 18de-eeuwse grafkruisen, sommige slechts verminkt bewaard.

HEERS, HORPMAAL: HEKWERK CARTUYVELSTRAAT NR. 25

Smeedijzeren hek van het voormalig gemeentehuis van 1874.

Het voorerf van het uit 1874 daterend gebouw, dat eertijds het gemeentehuis was met achteraan gebouwd schoollokaal, is van de straat gescheiden door een wit geschilderd smeedijzeren hek. Het

▼
Het hek bij het voormalig gemeentehuis van 1874

▼
Het 19de-eeuws hekwerk van de dorpskerk in Horpmaal

staat op een bakstenen sokkel met deksteen van blauwe hardsteen, is aan beide zijden geflankeerd door een poorthek, gevat tussen hoge vierkante pijlers van baksteen met een deksteen van arduin. De poorthekken zijn identiek: vierkante stijlen, makelaar, boven-, tussen- en onderregel, onder-spijltjes en spijlen met lanspunten. Het vast hekken is geritmeerd door een centrale, iets hogere spijl met kruldecoratie en twee van ander krulwerk voorziene stijlen in de beide helften.

Het classicistisch
hekk van het Hof
van Gothem

► HEERS, HORPMAAL: STOEPLEUNING CARTUYVELSTRAAT NR. 33

19de-eeuwse, giet- en smeedijzeren leuning aan de stoep en trap van een boerenhuis met vakwerkgebouwen uit dezelfde tijd.

De zeer hoge begane grond van dit witgekalkte boerenhuis met gepikte plint, uit de tweede helft van de 19de eeuw met een aanleunende schuur deels in vakwerk (1), is vermoedelijk het gevolg van aanpassingen van het straatniveau, zoals blijkt uit de hoge stoep langs de huisgevel en de acht trappen van blauwe hardsteen naar de voordeur. De stoep is beveiligd door een ronde leuning van smeedijzer gesteund door twee geprofileerde gietijzeren zuiltjes eindigend op een bol en loopt verder in de smeedijzeren leuning van de trap. Deze is verankerd in de gevel, loopt uit op een krul en wordt versterkt door drie stijlen die twee door een sierlijk C-motief ondersteunde vakken vormen; één krul is onvolledig bewaard.

NOOT

(1) *Bouwen ...* deel 14 N4, p. 274.

BEZOEK: oktober 2003

► De smeedijzeren
handgreep en de
gietijzeren stijlen
van de stoep aan
de Cartuyvelstraat
nr. 33

HEERS, HORPMAAL: HOEVE DUVIVIER OF HOF VAN GOTHEN HASPENGOUWLAAN NR. 5

Classicistisch inrijhek van smeedijzer uit het midden van de 19de eeuw en ommuurde voormalige moestuin, bij een hoeve met binnenplaats, uit de 18de en 19de eeuw en een kern uit de 17de eeuw voor het boerenhuis.

Het goed is van middeleeuwse oorsprong (1) en is op de Ferrariskaart (1774-1775) aangeduid als een gesloten hoeve met tuin ten zuidwesten. Het Primitief kadasterplan van 1830, door Paulissen (2), bevestigt het: de hoeve (perceel nr. 58 en 59) wordt omringd door twee percelen tuin (nr. 63 en de huidige tuin als nr. 57) en een boomgaard met twee bakhuizen (nr. 62, 60 en 61). Volgens de kadastrale legger was de hoeve met 44 ha landerijen verpacht en ze behoorde in 1844 toe aan Frans Joseph Duvivier, rentenier te Schalkhoven (Hoeselt). Deze familie bezat in de streek talrijke andere grote hoeves en werd door huwelijk verwant met de familie Claes, bekend van Guillaume Claes, de Hasseltse opkoper van Nationaal goed, die onder meer Alden Biesen en Herkenrode in handen kreeg.

Vandaag ligt op de hoek met de Dumontlaan een ruime gesloten hoeve waarvan de hoevegebouwen, rond een deels gekasseide binnenplaats, uit de 18de en de 19de eeuw dateren en het L-vormig boerenhuis een kern bezit uit de 17de eeuw, die de volgende eeuwen aangepast werd. Het L-vormig huis, in de zuidwestelijke hoek van het complex, is niet enkel via de inrijpoort en het boerenervf toegankelijk, maar ook rechtstreeks van af de straat, via een

mooi hek dat de tuin afsluit. Het dateert uit het midden van de 19de eeuw en behoort tot een laat classicistisch type dat wel meer voorkomt in de streek. Zo'n opsplitsing van toegangen gebeurde ook frequent in die periode, en is een uiting van de welvaart van de boerderij, waar de bewoners ruimtelijk afstand scheppen tussen hun woning en hun bedrijfsgebouwen. Het hek bestaat uit een poort geflankeerd door twee vaste hekken tussen vier monolitische zuilen met geprofileerde deksteen en een pijnappel als bekroning; de bakstenen voet met een deksteen van blauwe natuursteen, loopt links kwarthol verder tot de hoek van het boerenhuis; rechts sluit er de bakstenen moestuinmuur op aan. Deze vrij grote tuin (ca 90 bij 40 meter) ligt aan de achtergevel van het huis, is op drie zijden ommuurd en heeft in de zuidwestelijke hoek een merkwaardige torenachtige uitstulping, mogelijk een restant van een belvédère voor uitzicht op het agrarisch landschap. De muur is van baksteen op een voet van veldkeien en met op de zuidzijde zes teniet lopende steunberen. Aanvankelijk een moestuin, is het perceel nu een weide met ter hoogte van het woonhuis enkele bomen en struiken, onder meer: meidoorn, hazelaar, den en wilde kers.

NOTEN

(1) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... deel 14N4, o.c., p. 276.

(2) Hasselt, AK, niet gedateerd sectieplan. Verzamelplan gedateerd 1830, door A.J. Modave.

HEERS, KLEIN GELMEN: HET DOOLHOF DAALSTRAAT NR. 17

Ommuurde moestuinsite achter het eind 18de-eeuwse boerenhuis en sterk verwilderd herenboerenparkje uit begin 19de eeuw.

Het Doolhof, gelegen aan de oude weg naar Luik (1) bewaart een oude moestuinsite en een erg verwilderd parkje uit het begin van de 19de eeuw. Op het Primitief kadaster bestaat het uit een huis (perceel nr. 560) met een L-vormig dienstgebouw (nr. 561, als schuur genoteerd), boomgaarden (nr. 552, 562, 566), drie percelen tuin (nr. 557, 558, 559) en achteraan een perceel hooiland (nr. 554) omgeven door een U-vormige lusttuin (nr. 555). Het geheel is dan eigendom van 'Peter

Lambertus Raijmaekers, voorzitter der Regtbank te Tongeren' (2). Het eind 18de-eeuws of begin 19de-eeuws, laat classicistisch boerenburgershuis van het dubbelhuistype met vijf traveeën, twee bouwlagen, zadeldak en rechthoekige deur- en vensteromlijstingen in blauwe hardsteen met oorspronkelijk houtwerk, heeft lagere bijgebouwen; rechts is het in de 20ste eeuw nog vergroot met een haakse garage in dezelfde stijl. Het ligt aan het einde en in de as van een rechte oprijlaan tussen boomgaarden die nu voornamelijk met laagstam zijn aangeplant; voorheen was ze met een 'barrier' afgesloten. De losstaande dienstgebouwen (aanvankelijk enkel een schuur en haakse stal) werden uitgebreid in 1878, 1942 en nog later (3), in functie van de siroopfabriek die nog steeds op ambachtelijke wijze produceert.

De voormalige moestuin (primitief perceel nr. 559) (4), nu een rechthoekig grasveld, strekt zich uit achter en in het verlengde van het huis en van de oude bijgebouwen. Het is begrensd door een bakstenen muur met ezelsrug, die over enkele meters op de noordwestelijke zijde werd vernieuwd in machinale bakstenen en nog plaatselijk stabiliteitsproblemen vertoont. Het centrale pad, afgeboord met een bloemenborder, voert van de huisdeur naar een mooi hek, tussen tuin en herenboerenparkje. Het groen geschilderd smeedijzeren hek heeft vierkant stijl- en regelwerk met ronde, gepunte onder-spijltjes en spijlen uitlopend op voorheen vergulde speerpunten die het verloop volgen van de gebogen bovenregel. Het wordt gedragen door twee vier-

▼
Het hek in de
moestuinmuur naar
het parkje van het
Doolhof

kante monolitische hekpijlers van blauwe hardsteen, bekroond met een gietijzeren, gepunte bol op geprofileerde steel. Enkele oude buxussen en klimrozelaars blijven nog over.

Het parkje had al een landschappelijke aanleg op het Primitief kadasterplan, namelijk een rand van bomen- en struiken rond een ruim grasveld. Deze rand, erg verwilderd weliswaar en verruigd door de talrijke stortplaatsen, is nog steeds waarneembaar, maar het grasveld is vol opslag en aangeplant met jonge populieren en een rij van jonge sierkersen. Toch zijn er enkele mooie bomen bewaard, vermoedelijk eens solitaires. Een hekje van hetzelfde model als in de moestuinmuur, maar hier gedragen door betonnen pijlers, is bewaard op de zuidwestelijke perceelsgrens, in een oude, niet langer onderhouden meidoornhaag; het gaf toegang tot het parkje vanuit de boomgaarden.

BOMEN

Voorkomende soorten: Amerikaanse eik (*Quercus rubra*) en zomereik (*Quercus robur*), gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*), gewone es (*Fraxinus excelsior*) en als struiken onder meer hulst (*Ilex aquifolium*), gewone en rode hazelaar (*Corylus avellana* en *Corylus avellana maxima* 'Purpurea') en een *Magnolia x soulangeana* (140 cm) die in te sterke schaduw staat.

Opgemeten exemplaren: bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (257 cm); tamme kastanje (*Castanea sativa*) (525 cm); witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) (375 cm); zuilvormige eik (*Quercus robur* 'Fastigiata') (340 cm); grootbladige linde / zomerlinde met vanaf 3 meter vertakte onderstam, onmeetbaar door de opslag (*Tilia platyphyllos*); rode bastaardpaardekastanje (*Aesculus x carnea*) (345 cm).

NOTEN

- (1) Bouwen ..., 14N4, p. 281 en 283.
- (2) Hasselt, Archief van het kadaster, Primitief plan door 'G. Paulisen, jongsten, kweekeling 1ste klasse', dus landmeter in opleiding, s.d.; Verzamelkaart 1830; kadastrale legger van 1841.
- (3) Id., Opmetingsschets 1878 nr. 8 en 1942 nr. 1.
- (4) De beide andere percelen tuin zijn nu weiden geworden.

BEZOEK: juni 2002

HEERS, KLEIN GELMEN: MOESTUINSITE

DAALSTRAAT NR. 31

Deels met gevlochten gele kornoelje omhaagde, deels ommuurde moestuinsite van een gesloten boerderij uit de eerste helft van de 19de eeuw.

De grote gesloten hoeve, in laat classicistische stijl met gekasseide binnenkoer, heeft een rechthoekige moestuinsite begrensd door de straat, het huis en aan twee zijden door het kerkhof rond de ten noordwesten gelegen dorpskerk. Dit was al het geval op het Primitief kadasterplan (perceel nr. 571), dat naast de boomgaarden (percelen nr. 567, 572 en 573), nog een tweede (moes)tuin noteerde ten zuidoosten van de boerderij (perceel nr. 570). In 1841 is het geheel in het bezit van Jan Baptist Reynaerts, landbouwer te Klein Gelmen (1), wat de benaming Ferme Renaerts in de Atlas van de Buurtwegen (1843) verklaard (2). Op de Ferrariskaart ligt hier eveneens een grote hoeve, maar het moet een voorganger zijn, want de huidige gebouwen zijn niet ouder dan de eerste helft van de 19de eeuw. In de zijgevel van het boerenhuis, kant moestuin, is het jaartal 1842 in jaarankers aangegeven, mogelijk verwijzend naar een aanpassing.

► De gevlochten gele kornoeljehaag en het hekje naar het kerkhof van Klein Gelmen

Een gele kornoeljehaag, volgens de traditie in deze streek gevlochten en met een stamomtrek van 81 à 110 cm, vormt vandaag de grens tussen tuin en kerkhof en deels ook de westelijke begrenzing, die verderop, richting schuur, overgaat in een lage bakstenen muur met ezelsrug. Op de oostzijde (straatkant) is er een begroeide, vrij steile berm. Ter hoogte van het huis wordt de haag aan de voet van de berm onderbroken door een 19de-eeuws voetgangershekje, nu geplaatst in nieuwe stijlen van vierkante, holle buizen; het bestaat uit smeedwerk met vierkante stijlen en regels, gepunte onderspijltjes, ronde spijlen met sierlijke lanspunten en krulwerk dat hun groeiend beloop naar de makelaar opvangt. Het hekje in de kornoeljehaag bij het kerkhof is van gelijkaardige, maar eenvoudiger makelij en is van blindborden voorzien. Een derde exemplaar in de westelijke muur leidde voorheen naar de boomgaarden.

De tuin, voorheen een gemengde moes- en kleinfruits tuin, is nu een grasveld geworden, verdeeld door het lange rechte pad naar het kerkhofpoortje en een dwars pad, beide in grijze steenslag. Twee monumentale buxussen staan aan het einde en twee jongere bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') bij de kruising van de paden.

De Californische schijn-cipressen (*Chamaecyparis lawsoniana*) aan de rand van de berm, een oude taxus (*Taxus baccata*) en drie bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') in de berm zorgen, samen met de recentere geschoren taxushaag aan de voet ervan, dat deze tuin prominent aanwezig is in het dorpscentrum.

BOMEN

Oude exemplaren van gewone buxus (*Buxus sempervirens*) (90 cm), van hulst (*Ilex aquifolium*) (108 cm) en van taxus (*Taxus baccata*) (110 cm en 241 cm); twee meerstammige veldesdoorns (*Acer campestre*) op rij samen met een hazelaar, mogelijk de restant van een gemengde haag; de reeds vermelde bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (190 cm); Californische schijn-cipres (*Chamaecyparis lawsoniana*) (216 cm).

NOTEN

- (1) Hasselt, AK, Klein Gelmen, Primitief kadasterplan door G. Paulisen, s.d.; verzamelplan gedateerd 1830, legger 1841.
- (2) *Bouwen door de eeuwen heen*, ... deel 14N4, p. 282 (met verkeerd huisnummer 5).

BEZOEK: juni 2002

HEERS, KLEIN GELMEN: VOORTUINHEK

DAALSTRAAT NR. 32

Smeedijzeren voortuinhek van een hoeve in los verband gedateerd 1896.

Het bouwjaar 1896 is aangegeven in de voorgevel van het herenboerenhuis van deze hoeve in sobere laat classicistische stijl (1). De voorgevel kreeg meer uitwerking: kordons, geriemde omlijstingen met sluitsteen, dakkapel met geveltje en topstuk. De gebouwen (2) liggen rond een gekasseid erf, dat toegankelijk is via een gedrukte rondboogpoort naast het huis; de ruime voortuin is op twee zijden begrensd door een muur met witgeschilderd hek uit de bouwperiode. De derde zijde heeft een jongere ligusterhaag.

De voortuin met hek van het herenboerenhuis uit 1896 te Klein Gelmen

Het hek met eenvoudige regels en spijlen met lanspunten, heeft drie brede traveeën op elke zijde met aan de straatkant een bijkomende poorttravee. Het ritme wordt aangegeven door dubbele vierkante stijlen die bovenaan in een kleine krul zijn omgebogen en samengesmeed rond een hogere spijl met lanspunt, die via vier gespiegelde krullen met de onder- en bovenregel verbonden zijn. Het poortje naar de voordeur heeft dezelfde factuur als het hek, maar met een tussenregel, gepunte onderspijltjes en liggende krullen aan de hogere makelaar en ter ondersteuning van het klimmende beloop van de spijlen. Verder wordt het hek gestut door stevige staven, schuin verankerd in de bodem.

NOTEN

- (1) Ze verschijnt op het kadaster drie jaar later; zie Hasselt, Archief van het kadaster, Opmetingsschets 1899 nr. 11.
- (2) *Bouwen* ... 14N4, p.284.

BEZOEK: juni 2002

HEERS, KLEIN GELMEN: KASTEEL KEIENHEUVEL LUIKERSTEENWEG NR. 35-37

Parkje in landschappelijke stijl met volwassen bomen en op een hoogte gelegen alleenstaand huis van 1904.

Op een site die op de Primitieve kadasterkaart Kaijaert heet en toebehoorde aan de kerkfabriek van Ordingen (Sint-Truiden), verschijnt in 1904 een nieuwbouw ten noorden van de steenweg naar Luik, op een groot stuk land dat pas in 1878 was ontstaan na samenvoeging van kleinere percelen (1). Het is de nog bestaande villa Keienheuvel, geïnspireerd op de oude plaatsnaam. Het huis met op de oostelijke perceelsgrens een alleenstaand dienstgebouw, (2) is een ruime villa met complexe plattegrond en gearticuleerd volume. Het telt twee bouwlagen op een gelijkvloerse kelderverdieping, heeft een op arduinen zuilen gedragen open portaal aan de voorgevel, een uitspringende houten erker in de westergevel en een recentere uitbouw in de oostelijke hoek. Het combineert eclectische elementen (kordons, middenstijl, middenkalf, sluiten hoekstenen van natuursteen) met andere in art-nouveau: het houtwerk (met grotendeels vernieuwde ramen), de houten leuningen, de hoefijzervormige ramen en hun glas-in-lood. In de sterk verbouwde en uitgebreide aanhorigheid (voormalig wagenhuis, sedert 1973 horecafunctie) (3) wijzen het zwart pannen schilddak, kordons, hoekstenen en trapgevels nog op de oorspronkelijke eclectische bouwstijl.

▼
Het wandelpad in
de bomengordel
van het kasteel
Keienheuvel te
Klein Gelmen

Door de inplanting van het huis is het parkje verdeeld in een kleinere voortuin en een ruimere achtertuin, met een sterk reliëfverschil op de westelijke perceelsgrens. De stijgende oprit, nu in grijze steenslag, vertrekt vanuit de westelijke hoek, vervoegt het rondpad rond het huis en eindigt bij het nu verbouwde dienstgebouw. Hij haakt ook op de rondweg in die de beide delen van het parkje verbindt. Vanaf de steenweg wordt de oprijlaan begeleid door twaalf gewone esdoorns met purperrode bladonderzijde (*Acer pseudoplatanus* 'Purpureum') (285 cm) met zeer mooie, geschilferde stam en door een gewone platan (*Platanus x hispanica*) (325 cm). In de oostelijke hoek van de bomenrand aan de steenweg is een bijkomende voetgangerstoegang voorzien uit de bouwperiode, uitgerust met trappen en een sierlijke leuning van smeedijzer, op een bakstenen fundering met treden van beton met ijzeren neus; de handgreep, gesteund door met krullen versterkte stijlen, eindigt op een krul.

De voortuin, een combinatie van bomen en struiken, heeft een grasveld met een oude gewone taxus met gevorkte stam (*Taxus baccata*) en een massief van taxus met geel jong blad (*Taxus baccata* 'Aurea') en een geënte bontbladige cultivar van gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus* 'Leopoldii') typisch voor de aanlegperiode. De beplanting en de dichte begroeiing links en rechts laat een open doorzicht toe op het landschap ten zuidwesten. Aan de voet van het huis zijn bloemperken uitgespaard voor struiken (onder meer hulst) en éénjarige, afgeboord met rotsstenen.

Het parkje achteraan, met gevarieerde boomsoorten, heeft eveneens een afgerond grasveld met twee grote, rechthoekige plantenbedden tegenover het huis en een mooie, brede gordel van volwassen bomen. Daarin loopt het wandelpad en overheersen beuk, tamme kastanje en zomereik, dikwijls ongeveer op rij geplant, evenwijdig met de perceelsgrenzen. Het rondpad wordt begeleid door taxus, hazelaar en hulst en heeft op de westelijke zijde een aftakking naar het huis, begeleid door een zestal bomen op rij, slechts twee gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*) uit de aanlegperiode. Ook hier moet er ter hoogte van de fijnspar (*Picea abies*) aanvanke-lijk een doorzicht zijn geweest naar het landschap, dat nu is dichtgegroeid. De onderbegroeiing bestaat naast klimop, uit voorjaarsbloei-ers als aronskelk, narcis en meiklokje. De doorgeschoten meidoorn en haagbeuk aan de randen zijn vermoedelijk overblijfsels van de oorspronkelijke geschoren hagen.

Ten oosten van het voormalig dienstgebouw strekt zich nu een omhaagd grasveld uit, een voormalige boomgaard met op de perceelsgrens zijn meidoornhaag. Door de verbreding van de steenweg in 1958 is vermoedelijk de begrenzing hier gewijzigd (4).

BOMEN

Naast de reeds vermelde gewone esdoorns met purperrodebladonderzijde (*Acer pseudoplatanus* 'Purpureum') (285 cm), de gewone platan (*Platanus x hispanica*) (325 cm) en de gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*) (260 en 192 cm) werden ook enkele exemplaren opgemeten.

Op het talud langs de Luikersteenweg: een groepje van zes gewone beuken, waarvan slechts één echt vitaal exemplaar (*Fagus sylvatica*) een zomereik (*Quercus robur*) (230 m); een groepje van drie gewone beuken (*Fagus sylvatica*) (228 m); langs het gazon respectievelijk in de voortuin en in de achtertuin: (*Aesculus pavia*) (176 cm met schimmelinfectie en 270 cm); een geënte bontbladige cultivar van gewone esdoorn vertakt op 250 cm (*Acer pseudoplatanus* 'Leopoldii') (177 cm); meerdere hulsten (*Ilex aquifolium* 'Ferox Argentea') (47 cm) en gele beshulst (*Ilex aquifolium* 'Bacciflava') (42 cm); een groepje van zeven bruine beuken bij het bijgebouw, links en rechts van het wandelpad (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (maximaal 377 cm); een moeraseik achter het bijgebouw (*Quercus palustris*) (200 m); in de achtertuin, zwarte okkernoot (*Juglans nigra*) (omtrek 340 cm); gewone trompetboom (*Catalpa bignonioides*) (210 cm), op de perceelsgrens, een grootbladige linde (*Tilia platyphyllos*) (245 cm), in een kleine dreef een geknotte tamme kastanje (*Castanea sativa*) (230 m); gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*) (192 cm en 260 cm), gewone okkernoot (*Juglans regia*) (180 cm), ter hoogte van de inrit een rode bastaardpaardekastanje (*Aesculus x carnea*) (320 cm).

NOTEN

- (1) Hasselt, AK, Verzamelkaart van Klein Gelmen, op het land geëindigd 6 maart 1830 door A.J. Modave. Opmetingsschets 1904 nr. 2, 1878 nr. 5.
- (2) Bouwen ... deel 14N4, p. 286.
- (3) Id., Opmetingsschets 1973 nr. 4, uitbreiding.
- (4) S. VANDEVELDE, *Enige kanttekeningen bij de modernisering van de rijksweg Luik-Sint-Truiden en de sloping van enkele oude gebouwen*, in Limburg, 1958, p. 30-40.

BEZOEK: juni 2002

HEERS, KLEIN GELMEN: KERKHOFHEK KLEIN GELMENSTRAAT

Smeedijzeren ingangshek van 1881 in de bakstenen kerkhofmuur van de dorpskerk.

De in 1881 naar ontwerp van architect Isidoor Gérard gebouwde laatgotische bakstenen kerk van O.-L.-Vrouw-Boodschap, is zoals haar voorganger hoger gelegen dan de Klein Gelmen- en Daalstraat die haar begrenzen. De toegang tot het omringend kerkhof gebeurt via een voor de streek typisch hek in de hoge bakstenen muur, uit dezelfde periode. Het vierkant stijl- en regelwerk van smeedijzeren met gietijzeren siervaasjes op de stijlen en gietijzeren kruis op de zware makelaar, is voorzien van een liggende voluut om het klimmend beloop van de met lanspunten afgewerkte ronde spijlen naar de makelaar. Het hek hangt in monolitische, van neuten voorziene vierkante pijlers met onversierde sokkel en deksteen.

BEZOEK: juni 2002

▲
Het kerkhofhek van
Klein Gelmen

HEERS, KLEIN GELMEN: HERENBOERENPARKJE LUIKERSTEENWEG NR. 1

Herenboerenparkje bij een boerenburgerhuis uit het midden van de 19de eeuw met recent aangelegde voortuin en hek.

Achter het 19de-eeuwse herenhuis in classicistische stijl, een dubbel huis met vijf traveeën, twee en een halve bouwlaag en pannen schilddak, strekt zich een herenboerenparkje uit met hoge boomkruinen, die ook voor de ruimere omgeving visueel van belang zijn. Tijdens het eerste kwart van de 19de eeuw (1) lag hier een alleenstaand huis (perceel nr. 535) met landbouwgrond (nr. 537 en 536), boomgaard (nr. 538 en 541) en een perceel bos (nr. 540), dat in 1841 eigendom was van Gillis Jan Raijmaekers, notaris te Klein Gelmen. In 1889 wordt het vernieuwd en uitgebreid met een haakse bijbouw, zodat er aan de straat een erfje ontstaat. In 1908 volgt een losstaand, klein L-vormig gebouw op de perceelsgrens.

Vandaag is het huis vernieuwd, de bijgebouwen zijn modern verbouwd en herbestemd als kantoor en de zones aansluitend bij het huis kregen een nogal modieuze, nieuwe tuinaanleg met gesnoeide boompjes en hagen, vermoedelijk ter vervanging van de oude met een smeedijzeren hek afgesloten voortuin. Mogelijk is het hek naast het huis er een verplaatst overblijfsel van: stijl- en regelwerk met ronde spijlen en onderspijltjes en een liggende voluut op de bovenregel, gedragen door polygonale hekpijlers van blauwe natuursteen, naar boven afslankend en

▼
Het hek van
Luikersteenweg
nr. 1

met een geajoueerde bekroning van gietijzer. De geprofileerde dekstenen van de oorspronkelijke ingangspijlers staan nu opgesteld aan weerszijde van de voordeur.

NOOT

(1) Hasselt, AK, Primitief plan door G. Paulissen, s.d., legger 1841.

BEZOEK: geen toegang verkregen

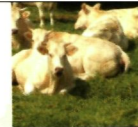
HEERS, MECHELEN- BOVELINGEN: VOORMALIG KASTEEL VAN BOVELINGEN ALTENASTRAAT NR. 39-41

Verloren kasteelpark in vroeg-landschappelijke stijl van rond 1800, mogelijk ontworpen door Ghislain Joseph Henry (1754-1820) en aangepast in de tweede helft van de 19de eeuw; de site, het reliëf van de vijvers, enkele lanen en parkbomen blijven over. Het kasteel, aanvankelijk met neerhof-opperhofstructuur, werd midden 20ste eeuw gesloopt, het deels 18de-eeuws neerhof en de 19de-eeuwse kasteelaanhorigheden bleven behouden en ook de klein-architectuur van het park: ijskelder, paviljoentje nu in ruïne, verbouwde rijschool en door G. J. Henry gebouwd klassicistisch paviljoen, alles daterend van rond 1800. Behouden ommuurde moestuinsite en serre aanleunend tegen de kasteelaanhorigheid.

Een rijk verleden

Aanvankelijk behoorde dit gebied tot het persoonlijke domein van de graven van Loon, maar naderhand werden hier drie heerlijkheden gecreëerd: Mechelen (Marline), Pepingen en Bovelingen of Schalkhoven. Door ridder Michel de Borchgrave (†1630), werden Pepingen, dat hij erfde, en Bovelingen, dat hij kocht, samengevoegd. In 1619 kreeg hij nog Kwaadmechelen en Rukkelingen in leen van de Luikse prins-bisschop. Zijn achterkleinzoon Jean Baptiste de Borchgrave (1714-1772) werd in 1745 onder de naam van Altena tot graaf van het Heilig Roomse Rijk verheven (1). Pepingen met zijn kerk, kasteel en gehucht verdween totaal en de gehuchten Mechelen en Bovelingen versmolten met elkaar tot de huidige gemeente.

De Bundergeldkaart van Herkenrode uit 1680 (2) geeft de oudste afbeelding van het kasteel. De ge-

◀ De bruine beukendreef naar het kasteeldomein van Bovelingen

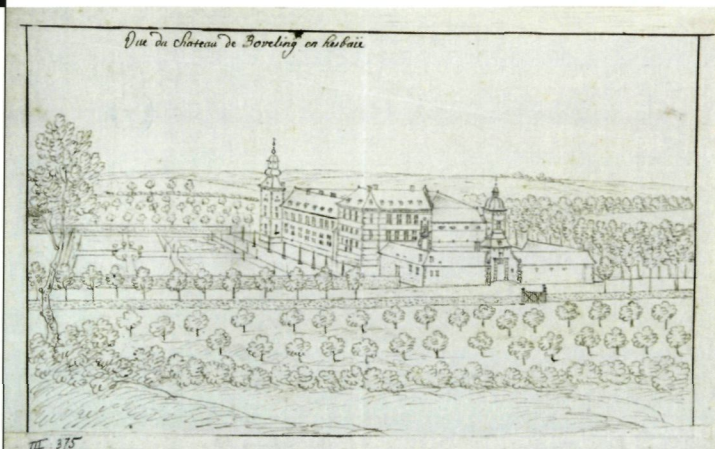
bouwen liggen dan rondom een binnenkoer, zijn door grachten omringd en de woonvleugel is in de rechterbovenhoek duidelijk te herkennen aan zijn groter en hoger volume. In de rechterbenedenhoek getuigt de hoge, slanke toren met hoge naald van de voornaamheid van het goed.

Dat Bovelingen rond 1740 een belangrijk kasteel was met welvarende heren illustreert de tekening van Remacle Leloup die in *Les Délices du pays de Liège* als gravure verscheen (3). Na een lofzang op de schoonheid van het Haspengouwse land waar vruchtbare akkers afgewisseld worden met bosjes en lanen met opgaande bomen, beschrijft de auteur het kasteel van Bovelingen omstandig. “Het ligt in een uitgestrekte, licht glooiende vlakte met goed onderhouden aanplantingen. Een laan, wel 1200 passen lang, leidt naar de ingang van het kasteel dat voorafgegaan wordt door een neerhof. Daar geeft een vierkante toren op uit en ook de inrijpoort met ophaalbrug naar de binnenkoer van het kasteel. Dat ligt in een brede slotgracht en het bestaat uit twee mooie woonvleugels rond een tweede binnenkoer van ongeveer 200 voet in het vierkant, vooraan afgewerkt met een terras. De vleugel uitkijkend op de tuinen eindigt op een toren met helmdak. Het interieur bezit fraaie, elegant geschikte en rijk aangeklede appartementen, die een enfilade vormen van vijf grote vertrekken die de ganse lengte van het gebouw beslaan. De tuin is een

lange rechthoek, links afgeboord met een laan van haagbeuk, die uitloopt op een mooie waterpartij. Mooie boomgaarden strekken zich in de omgeving uit en er is een kleine met gras begroeide heuvel opgeworpen van waar men een mooi vergezicht krijgt over steden en dorpen”.

Op de prent, die een gezicht geeft vanuit het oosten en waarin de oudere tekening herkenbaar is, ziet men bovendien dat er langs de oever en op de kruising van de paden in de omhaagde en in kwadranten verdeelde parterre tuin, verticale snoeivormen in rij staan opgesteld of ronde in cirkelvorm. Eén parterre is gevuld met een sterpatroon, een tweede heeft typisch borduurwerk. De tuinen lagen toen ten zuiden van het kasteel.

Vijfentwintig jaar later zijn de oriëntatie en de structuur van het kasteeldomein gewijzigd, zoals de Ferrariskaart (1774-1775) aantoon. Men bereikt het niet meer vanuit het oosten, maar vanuit het noorden. Het neerhof van op Leloups tekening is samen met de noordelijke vleugel van de tweede binnenkoer gesloopt en vervangen door een nieuwe vierkanthoeve ten westen. De klassieke neerhof-opperhof opstelling is verlaten en vervangen door een U-vorm open aan de huidige Altenastraat. De kasteelheren leefden toen ‘entre cour et jardin’. De tuinen zijn klassieke parterre tuinen met in het ver-

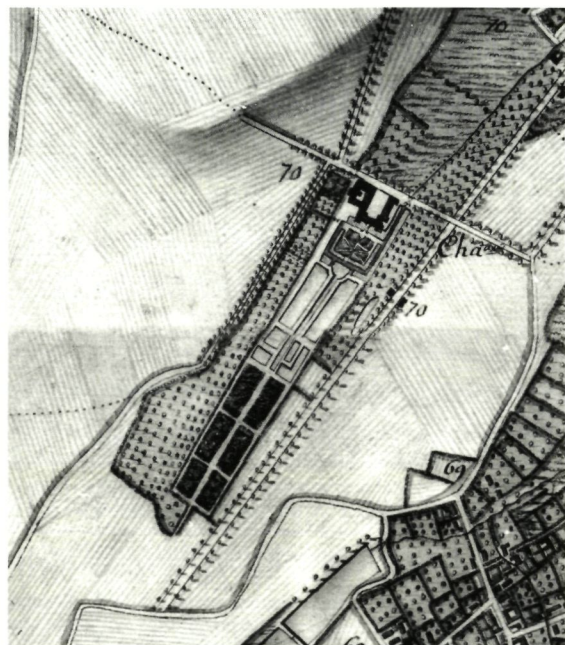
▲ De tekening van Remacle Leloup rond 1740 met het kasteel van Bovelinge (Luik, Bibliothèque Choroux Croisière, Salle Ulysse Capitaine)

lengte twee vijvers die gescheiden zijn door een laan eindigend op een halve maan. Deze vorm vindt men later op de Primitieve kadasterkaart terug, zij het in een gewijzigde context.

Een vroeg-landschappelijk park

Rond 1790 werd het kasteeldomein eens te meer aan de eisen van de tijd aangepast (4). Verbouwingen gaven het kasteel een nieuw gezicht. De kern bleef behouden, de haakse vleugels werden sterk ingekort en de resterende constructie beschreef een alleenstaande U-vorm, die overal herleid is tot een hoogte van twee bouwlagen met een vooruitspringende centrale uitbouw in de park- en in de erfzijdegevel. Daar ging een nieuw interieur mee samen in laat-classicistische stijl, gedocumenteerd door Joseph de Borchgrave d'Altena (allicht een familie-

► De Ferriskaart (1774-75) met het kasteel van Bovelinge (Brussel, KB, Kaarten en Plannen)

▲ De Primitieve kadasterkaart van 1810 met de Engelse tuin in Bovelinge (Hasselt, AK) (Opname Kris Vandevorst)

lid van de kasteelheren). Hij vermeldt parketvloeren, houten lambrizeringen en een mooie trap met houtsnijwerk in Louis XV- en Louis XVI-stijl, rijkelijk stucwerk op plafonds en wanden met een iconografie verwijzend naar de jacht, de muziek, de vier seizoenen, klassieke goden en godinnen, naast reliëfs met de architectuur, de beeldhouw-, de schilder- en de dichtkunst en medaillons met personages als Camillus, Pythagoras, Cassius en Cornelius Scipio. In de kapel verwezen de gestucte attributen naar religieuze thema's als het geloof, de hoop, de rechtvaardigheid, de kracht, de voorzichtigheid en de liefdadigheid (5). De thema's en het rijke stucwerk zijn eigen aan de kastelen van die periode in het prinsbisdom Luik.

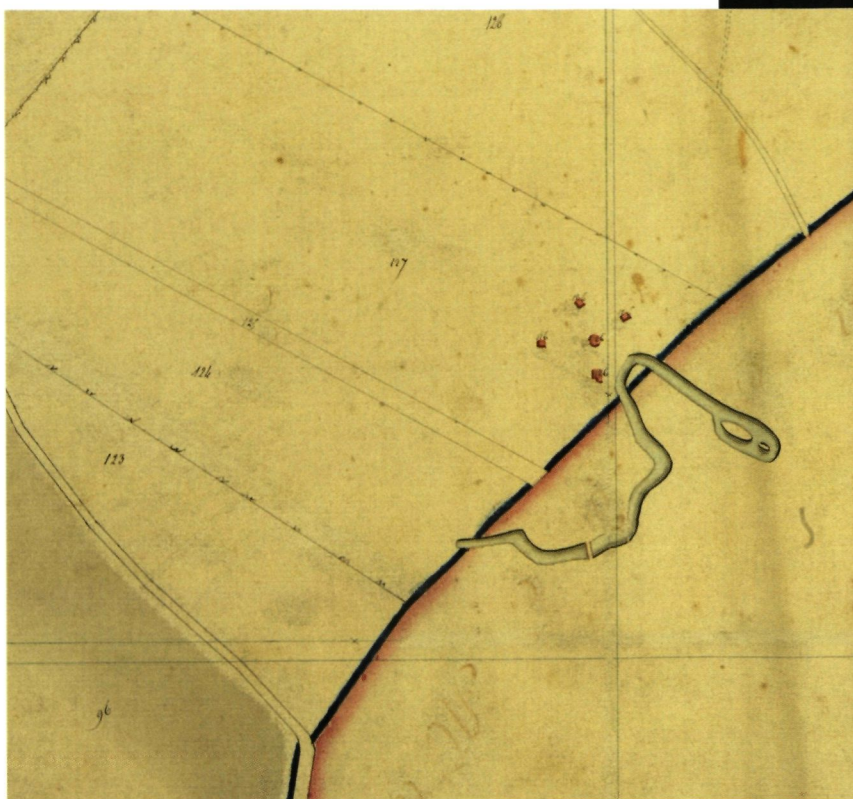
Als tegenhanger van de boerderij, kwamen er ook nieuwe kasteelaanhorigheden en een ruime, ommurde kasteelmoestuin. De gebouwen beschrijven een U-vorm met de open zijde zuidwaarts. Deze complete vernieuwing werd afgerond met een herziening van de buitenaanleg. Opdrachtgever voor deze vernieuwingen was Jan Willem graaf de Borchgrave d'Altena (1748-1818), heer van Bovelinge (6).

Het ontwerp voor deze verbouwing, een regelrechte hommage aan het classicisme, is vermoedelijk van architect Ghislain Joseph Henry (1754-1820), aan wie ook het bewaarde paviljoen wordt toegeschreven en de aanleg van de tuinen in de nieuwe 'Engelse' stijl (7). Henry was in het laatste kwart van de 18de eeuw bij meerdere classicistische projecten betrokken. De opsomming is lang. De

verbouwing van het kasteel en de aanleg van een Engelse tuin met tuinpaviljoenen in Beauraing voor de hertog van Beaufort Spontin in 1786-1788; de aanleg van de Engelse tuin ook met fabriekjes voor Frans von Reischach, de landcommandeur van Alden Biesen in 1786-1787; het ontwerp in 1789 van het nieuwe kasteel van Duras, gerealiseerd in 1791 en de aanleg van de tuinen in nieuwe stijl voor graaf van der Noot; de inrichting van het kasteel van Wégimont en de aanleg van tuinen in nieuwe stijl voor graaf d'Oultremont; de aanleg van de Engelse tuin van Wespelaar (Haacht) met de fabriekjes in 1796 voor Joanna Artois en Jean Plasschaert; de bouw van het kasteel Zangerij in Eigenbilzen in 1814. Na het ancien régime werkte Henry bovendien voor de hertogen van Arenberg en d'Ursel in Edingen en in Brussel, voor Napoleon en het koninklijk huis van Oranje in Laken, voornamelijk aan de herinrichting en de decoratie van hun kastelen en paleizen.

Op de Primitieve kadasterkaarten van Bovelingen en Rukkelingen uit 1810 (8) is de nieuwe toestand duidelijk. Het kasteeldomein beslaat een lange rechthoek, doorsneden door een lange noord-zuid as, vertrekkend vanuit het kasteel (perceel nr. 77), meer bepaald en zoals wel meer het geval is, vanuit de centrale, grote vestibule of salon. Deze as verbindt de nieuwe toegangsdreef vanuit het noorden (perceel nr. 89) met de rechte laan (perceel nr. 64 en 65 en op Rukkelingen perceel nr. 125, aangeduid als dreef) in het lustbos (perceel nr. 61, 63 en 66 en op Rukkelingen 123 en 127) ten zuiden, een systeem eigen aan de 18de-eeuwse klassieke tuinaanleg. De zuidelijke as bestond al op de Ferrariskaart, de noordelijke echter nog niet. De boerderij (perceel nr. 76) met haar omhaagde tuin, verdeeld in een perceel moestuin en een veld met bakhuis (respectievelijk perceel nr. 74, 73 en 72), herkent men van de Ferrariskaart. Bij de nieuwe kasteelaanhorigheden met brouwerij (perceel nr. 78) ligt de ruime kasteelmoestuin (perceel nr. 82) begrensd door hagen en door een kanaal dat mogelijk de restant is van de ringgracht uit de Ferraristijd. Ook begrensd door dit kanaal en ten westen van het kasteel ligt er een omhaagd perceel lusttuin (nr. 80); tussen het kasteel en de boerderij ligt een derde moestuin (perceel nr. 79).

Ten zuiden, aan de voet van het kasteel strekt zich een ruime, op de oost- en westzijde omhaagde lusttuin (perceel nr. 69) uit met een grote, landschappelijke vijver (perceel nr. 70), die in kanaalvorm uitloopt naar en deels het tracé volgt van de grote

▲ De Primitieve kadasterkaart van 1810 met de Engelse tuin en de

fabriekjes op grondgebied Rukkelingen (Hasselt, AK)

De gravure van Madou met het verbouwde kasteel en het vroeg-landschappelijk park in J.J. De Cloet, Châteaux et monu-

mens des Pays-Bas faisant suite au voyage pittoresque dans le royaume des Pays-Bas, Brussel, 1830 (Bibliotheek Vioe)

► De Dépotkaart (1871) met het kasteeldomein van Bovelingen (Brussel, NGI)

zuidelijke as. De as zelf is onderbroken door een typische slangvormige (9) vijver (perceel nr. 62) met eilandjes en een bruggetje dat niet op het tracé van de laan ligt. Een grote manège (perceel nr. 84, als gebouw) in het verlengde van een laan (perceel nr. 83) – de bomenlaan als oprit naar het neerhof op Leloups tekening –, een ijskelder (perceel nr. 68) en een paviljoen (perceel nr. 67) liggen alle drie op de rand van de lusttuin met een beboste strook (perceel nr. 66) als achtergrond. In het ook omhaagde bos en lustbos (samen de percelen nr. 61 en 63 en op Rukkelingen nr. 124 en 127), liggen vijf ongeveer in quincunx opgestelde luthuisjes (vijfmaal perceel nr. 126 op Rukkelingen). Deze follies zijn typische elementen in de uit Engeland geïmporteerde tuinen die met de geometrische of Franse

▼ Prentkaart met de parkgevel en de vijver van het kasteel van Bovelingen (Alken, Collectie Coosemans)

tuinstijl breken, en daarom Engelse tuinen worden genoemd. Het bos was ongetwijfeld doorkruist door niet kadastraal geregistreerde kronkelpaadjes, waarvan één moet hebben aangesloten op het al vermelde bruggetje van de slangvormige vijver. Het kasteeldomein bezat verder ook boomgaarden (percelen nr. 71, 91, 92 en 95) zoals dat al in de 18de eeuw het geval was, een rij bomen langs de huidige Altenastraat (perceel nr. 57, 85, 86 en 87) over de hele breedte van het domein en twee grote rechthoekige vijvers (perceel nr. 88 en 90) aan de overkant van de straat.

In 1844 is, volgens de kadastrale legger graaf François de Borchgrave eigenaar van het domein, waar toe dan meer dan 165 ha land in Bovelingen en meer dan 261 ha in Rukkelingen behoren. Voor de kadastrale schatting in 1841 werd het kasteel als volgt beschreven.

“...hebbende een zeer aangename ligging door de lusttuinen en de waterwerken waarmede hetzelfde omringd is. Het ... is zeer groot en van een nieuw en goede bouworder, aen den grooten ingang heeft men eenen vestibule met eene fraeye koepel geplaatst, waar na regts 4 vertrekken hebbende ieder een à twee kabinetjes, links eene voorkamer, eene fraeye zaal als mede eene eetplaats, eene schoone trap leidende naer de

▼ Een monumentale parkboom uit de aanlegperiode met stamomtrek van 520 cm

◀ Het nog zichtbare
relief van de
serpentinevijver in
het park van
Bovelingen

1ste verdieping, alwaer eene koepelplaets alsmede 10 vertrekken met ieder een à twee kabinetjes. De 2de verdieping, zijnde mansarde, bevat 15 zoo groote als kleine slaepvertrekken waer boven zolders. Het onderhuis bevat eene groote keuken, eene eetplaets voor de

dienstboden, eene waschplaets en meerdere kelders. Voor het kasteel is een bassecour, alwaer regts eene frayen stal voor achttien paerden, koetshuis, smederij, koestal en andere kleine stallen, links heeft men een boerderij afzonderlijk gemeten”.

◀ De klassieke tempel
ontworpen door
architect Henry

Dat Bovelingen een vroeg-landschappelijk park bezat, bewijst ook de lithografie van Madou, verschenen in 1830 (10). Men ziet er, naast de vier nog jonge populieren aan de oever van de landschappelijke vijver, enkele bomen en coniferen die niet ouder zijn dan maximaal 30 jaar. De prent geeft ook een gezicht van uit het zuiden op het kasteel en bevestigt de al vermelde verbouwingen die er sinds de tekening van Leloup aan gebeurden. Maatschappelijke veranderingen weerspiegelen zich doorgaans in het wonen en in de omgang met de omringende natuur, een gegeven dat in kasteeldomeinen doorgaans goed valt af te lezen. Bovelingen met zijn opeenvolgende aanpassingen is daar een mooi voorbeeld van.

Het park in de tweede helft van de 19de eeuw

Latere ingrepen gebeurden voornamelijk in de dienstgebouwen en de boerderij, waarvan men de uitbreiding en wijzigingen kan volgen in de kadastrale mutatieschetsen (11). In het park waren de wijzigingen in de structuur miniem. In 1865 verdween het kanaal bij de kasteelmoestuin en registreerde het kadaster het bestaan van bijgebouwen in de moestuin; op het erf van de stallingen en tegen het boerenhuis en de beide kleinere tuinen ten oosten en ten westen van het kasteel verdwenen als afzonderlijk perceel. De volledige opmeting van alle gebouwen in 1879 gebeurde naar aanleiding van de vernieuwing van de dienstgebouwen, die in 1883 werd voltooid. De oude kasteelaanhorigheden – de brouwerij had al in 1864 haar bestemming verloren – werden vervangen door nieuwe wagenhuis- en stalvleugels, die de oude opstelling in U-vorm hernemen. Ook de boerderij, op het boerenhuis na, onderging wijzigingen, onder meer werd de achtergevel van de oostelijke vleugel herwerkt in dezelfde stijl als de stallingen; met als resultaat een oprit naar het kasteel tussen uniforme gevels. Tenzelfde tijd werd in de moestuin, aanleunend tegen de westelijke stalvleugel een halfronde serre aangebouwd en twee kweekbakken.

Deze werkzaamheden tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw betekenden het einde van de evolutie van het kasteeldomein. De Dépotkaart van 1871 geeft de toestand van het park in landschappelijke stijl kort voordien weer. De oprit vanuit het noorden loopt tussen de boomgaarden en de twee toen al verlande en beboste rechthoekige vijvers. De grote moestuin bij de stallingen is in kwadranten verdeeld en de kleine bij de boerderij bezit een bakhuis. Er liggen ovale bloembedden bij de oost-

en westgevel van het kasteel en ten zuiden strekt zich het park in landschappelijke stijl uit. Dat beschrijft nog steeds een lange rechthoek waarvan het eerste deel een ruim grasveld is met een vijver, een smalle bomenrand ter vervanging van de vroegere boomgaard op de westelijke grens en een bredere rand ten oosten met bloeiende struiken en lusvormige paden. Die vervoegen de rondweg die ook de oostelijke rand en het terras bij het kasteel aandoet en de talrijker paden in het lustbos. De slangvormige vijver met brug vormt de overgang en ten zuidwesten in dit lustbos ligt de quincunx van folies, met een cirkelvormig pad rond het centrale paviljoentje. Het padenpatroon en de beplantingswijze bewijzen dat het vroeg-landschappelijk park evolueerde tot een park in volle landschappelijke stijl, dat de structuur van het oude behield.

Het domein beleefde met de bouwactiviteiten van het laatste kwart van de 19de eeuw een bloeiperiode, die met de eerste wereldoorlog – in 1913 werd de boerderij nogmaals verbouwd – ten einde liep. Dankzij Emile Henrioulle, tuinman, pomoloog en secretaris van de “*Ligue horticole du Limbourg*”, was Bovelingen toen zelfs vermaard om zijn appelvariëteiten en de zeldzame bomen in het park (12). Hij beheerde een groot aantal soorten leiperen en in 1909 een collectie van 500 appelvariëteiten in de meer dan 100 ha boomgaard. Na het overlijden van Marie de Spoelbergh (1917), echtgenote van François Henri de Borchgrave d’Altena (1902) trad het verval definitief in, want door onenigheid tussen hun zonen werd Bovelingen in 1919 verkocht en bleef het kasteel onbewoond. Een brand teisterde het kasteel in 1947 en het werd daarna in fasen gesloopt. De kasteelboerderij en de kasteelaanhorigheden werden in 1983 als afzonderlijke landbouwbedrijven verkocht aan de pachters (13). Dat het kasteelpark tot dan toe behouden was gebleven bewijst het orthofotoplan van 1984, waar de parkarchitectuur nog goed leesbaar is en grotendeels dezelfde als in 1871. Nu is het park als koeweide in gebruik, zijn de twee parkvijvers verland, zijn vier van de folies verdwenen (14), is de ontbossing van het lustbos ingezet en zijn de boomgaarden gerod.

Relicten in het verloren park van Bovelingen

Hoewel het park grotendeels verloren ging, het kasteel verdween en de stallingen deels als woning werden heringericht en verbouwd, is de structuur van het domein toch nog grotendeels herkenbaar, ook na de opsplitsing in drie eigendommen: de boerde-

rij en de kasteelaanhorigheden als twee landbouwbedrijven en de oude rijschool als vakantiewoning en jachtpaviljoen.

De Altenastraat is nog steeds, zoals in 1810 ter hoogte van het kasteeldomein met een rij bomen beplant, nu geknotte linden. Vier gekasseide stroken ten zuiden van de straat duiden de opritten aan respectievelijk naar de boerderij, naar het verdwenen kasteel, naar de binnenkoer van de oude stallingen, naar de verbouwde manège.

De oude dreef van bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') ten noorden van de straat bleef als onverharde weg behouden maar doet niet langer als toegang dienst. De brede oprit naar het kasteel, tussen de stijlvol afgewerkte gevels der bijgebouwen, bleef behouden evenals het buiten gebruik geraakte kasteelhek en enkele oude leipen met hun rijswerk tegen de rechtergevel (de schermgevel van de schuur); enkele zinkplaatjes met de identificatie van de namen bleven zelfs bewaard, laatste getuigen van het feit dat Bovelingen rond 1900 omwille van zijn variëteiten appels en peren vermaard was. Het hek in empirestijl is 19de-eeuws en van zwaar giet- en smeedijzer met vier vaste traveeën en een centrale inrijpoort. Het wordt geritmeerd door vier

hoge gekanneleerde ronde hekpijlers van gietijzer, bekroond door een laurierkrans waardoor een hel-lebaard steekt. De vierkante onder-, midden- en bovenregels dragen een reeks ronde, op speerpunten uitlopende spijlen. Het poorthek is van hetzelfde model en de poortstijlen zijn in de bodem verankerd door middel van een hoge, sierlijke voluut. Zowel het boerenerf als het dienstterf zijn gekasseid maar in het midden voorzien van een grasperk, op een keermuurtje van baksteen (boerderij) of omhaagd. De lange laan naar de voormalige manège is de oude, 18de-eeuwse toegang waarlangs men het neerhof bereikte en die de voorgrond vormt op Leloups tekening.

◀ De moestuinpoort
in Bovelingen

In het park is vandaag het proces van ontbossing, al zichtbaar op de luchtopname van 1984 nog verder gevorderd: de westelijke helft van het park werd grotendeels in weide omgezet, met behoud van enkele bomengroepjes van vooral zomereik. De oostkant werd opgeplant met es, esdoorn en populier en verbost verder. Het merendeel der paden ging verloren, op het pad parallel met de oostelijke verboste zone na. Enkele oude en mooie maar ongezonde parkbomen zijn nog aanwezig, samen met de stobben van gesneuvelde exemplaren, sommige met respectabele doorsnede, zoals de enorme wortelruïne van vermoedelijk een eik op een kleine verhevenheid in de uiterste linkerhoek van het park, op de overgang naar het lustbos en bij de oude centrale as van het domein. De oudste beuk die men naar verluidt voor kort in het park aantrof zou naar schatting 400 jaar oud zijn geweest (15). Nieuwe aanplantingen, niet altijd goed geplaatst of gekozen, gebeurden met onder meer dennen, gewone moerascipres (*Taxodium distichum*), gewone platan (*Platanus x hispanica*), moseik (*Quercus cerris*), zilversdoorn (*Acer saccharinum*), en zomereik (*Quercus robur*). De rechthoekige vorm van het domein, een constante sedert de 18de eeuw, bleef tot vandaag bestaan. Het aanwezig reliëf van het park is niet natuurlijk: het werd in het midden uitgehold en aan de lange zijden opgehoogd en daar werden de meeste bomen geplant. Deze opgehoogde wal treft men ook in het oude lustbos aan.

De vijvers, hoewel al langer verland, zijn in het reliëf van het park duidelijk zichtbaar. De grote vijver is nog een nattere zone in de weide en is nu met fijnspar (*Picea abies*) beplant. Hierbij staan nog enkele oude parkbomen recht, onder meer een treurwilg (*Salix alba* 'Tristis'). De serpentinevijver is een intrigerend relict waarvan men de tekening goed kan volgen en waar ook nog het bakstenen

▲ De serre van de moestuin, gebouwd tegen de herbestemde kasteelaanhorigheden

brughoofd van de verdwenen parkbrug zichtbaar is. De gemetselde waterput met geprofileerde gootsteen in de nabijheid, was de overloop van de vijver. Die werd door een kleine bron gevoed, die nu meestal droog is, het water kwam via ondergrondse leidingen van een belangrijker bron in het verder zuidwaarts gelegen bos.

Ook van de follies van rond 1800 bleven interessante relictten over. Eén van de vijf in quincunx opgestelde paviljoentjes bleef als ruïne overeind. Het is een bakstenen gebouwtje (naderhand gecementeerd) met een achteraan afgeronde vierkante plattegrond, een voorgevel met rondboogdeur tussen twee bepleisterde rechthoekige spiegels en een zadeldak op een mooi geprofileerde houten lijst. Uit de overblijvende stobben mag men afleiden dat de quincunx van paviljoentjes omgeven was door een kring van bomen.

De drie constructies op de grens van het oude park en de beboste oostelijke zone bleven behouden. Het eerste is een Romeinse tempel in classicistische stijl,

geïnspireerd door het *Maison carrée* in Nîmes, een ontwerp van Ghislain Joseph Henry (16). Het heeft een vierkante plattegrond, een parement van bleke natuursteen (mergel?), een pannen zadeldak en staat schuin ingeplant op een kleine verhevenheid om – vóór de verbossing van de omgeving – uitzicht te bieden op het kasteel en van daaruit op het paviljoen. Het wordt voorafgegaan door gevelbrede trappen en een open portiek met vier Dorische zuilen die het omlopend entablement onder het geprofileerd fronton dragen; de voorgevel is afgewerkt met hoekpilasters en voorzien van een hoge, rechthoekige deuromlijsting met entablement. Gebruikmakend van de verhoogde ligging bezit het paviljoen een kelder met drie tongewelven, toegankelijk van in de achtergevel en bereikbaar via een lager gelegen met baksteen afgewerkt opstapje naar de rondboogvormige deur. De achtergevel is ook voorzien van een fronton, een entablement, hoekpilasters en een grote beluikte vensterdeur in een geriemde omlijsting. Naast het paviljoen ligt de stronk van een gesneuvelde reusachtige boom, vermoedelijk een eik, en in de onmiddellijke omgeving zijn er bloeiende

struiken als sering, sneeuwbes, forsythia, *Ribes sanguinea*, dus een massief van kleuren die door de Dépotkaart werden gesuggereerd.

Iets verder langs hetzelfde wandelpad ligt de gemetselde op de Primitieve kadasterkaart vermelde ijskelder onder een begroeide terp en met een rechthoekige deur in een door latere steunberen gestut bakstenen geveltje. De kelder zelf is eivormig en van baksteen.

Het wandelpad eindigt bij het laatste paviljoen, een grote manège of rijsschool, onder pannen schilddak, eveneens in classicistische stijl, nu herbestemd en verbouwd als weekendhuis. Het is een bakstenen gebouw van drie bij vijf traveeën dat ook dankzij de glooiing van het terrein twee gelijkvloerse bouwlagen telt: de kelder, toegankelijk langs de westgevel, en de oude manège, toegankelijk via de noordgevel. De halvemaaanvormige vensters werden overal behouden, behalve in de noordergevel, waar ze verbreed werden en bovenlicht zijn geworden voor de nieuwe ramen en de centrale poort. Deze gevel is de enige met zichtbaar baksteenmetselwerk, de overige zijn nu grijs geschilderd. De zuidergevel is gestut door drie steunberen, de oostgevel is voorzien van een recenter 19de-eeuws deurtje en de westergevel, geritmeerd door drie blinde bogen in ezelsrug (twee tot gedrukte rondboog verbouwd),

heeft twee steekboogpoorten naar de kelder. In het interieur zijn gietijzeren zuilen behouden. Als achtergrond werden hier ook gesnoeide oude eiken en beuken geplant die een kring vormen. De oude oprit van Leloups tekening eindigt nu op een onverhard pleintje waar centraal een geprofileerde sokkel staat met een beeld in witte marmer, naar verluidt afkomstig van het park. Zou het in één van de verdwenen paviljoentjes hebben thuis gehoord?

De voormalige kasteelmoestuin ligt tussen de Altenastraat, de oude oprit van Leloups tekening, het park en de achtergevel van de oostelijke stalvleugel. Hij beschrijft een ongelijkzijdige rechthoek, en hoewel de tuin minstens tot het einde van de 18de eeuw opklimt, ontstond de huidige inrichting en de begrenzing door hoge bakstenen muren pas na de opeenvolgende ingrepen van 1865 (demping van de grachtarm), 1879, 1883 (17) en enkele wijzigingen van na de verkoop in 1984. De tuin is volledig in gras omgezet en wordt als kalverweide begraasd, maar de kweekbakken en de mooie halfronde serre van 1879 bleven behouden. Tegen de tuilmuren zijn er resten gebleven van het rijshout voor leifruit en enkele overgebleven leipieren, onder meer één met een wilde perenvoet.

In de zuidoostelijke hoek is er een mooie moestuinpoort: hoge vierkante pilasters onderbreken de muur,

◀ De drie overblijvende parkbomen in Bovelingen

zijn afgewerkt met een deksteen en bekroond door een gesteelde bol. Het smeedijzeren hek zelf is maar half zo hoog en heeft vierkante onder-, tussen- en bovenregels en ronde spijlen met lanspunten en onderspijltjes met bolletjes. De westelijke muur werd plaatselijk – ter hoogte van het gedempte kanaal – verlaagd, met behoud van de lisenen die ook bekroond zijn met gesteelde bollen, gedeeltelijk hermetseled en voorzien van een gerecupereerd hek tussen gelijkaardige, maar lagere pijlers als het reeds vermelde moestuinhek. De halfronde serre van 1879 wordt geflankeerd door twee vierkante paviljoentjes in neoclassicistische stijl met rond-boogpoort en tentdak.

In het verlengde van de tot woning verbouwde stalvleugel werd sedert de jaren 1990 een recente bloementuin ingericht, gestructureerd door hagen en eindigend bij een rechthoekig paviljoentje met zadeldak, dat kadastraal in 1879 werd geregistreerd. De noordelijke gevel is open, is afgewerkt met een geajoueerde houten sierlijst en geritmeerd door twee houten zuiltjes ter ondersteuning van het dak.

In de tuin, maar ook op het erf tussen de stallen werden verder smeedijzeren fragmenten (een rechthoekig kader met een dubbele ruit) hergebruikt, afkomstig van de vroeg 19de-eeuwse brugleuning over de vijver.

Ook bij de voormalige kasteelhoeve, nu een onafhankelijk bedrijf, blijven er parallel aan de met geknotte lindebomen beplante straat nog resten over van de boerderijmoestuin: een opgeschoten en verwilderde meidoornhaag en, aan de kant van de gebouwen, een hoge bakstenen muur.

BOMEN

Gewone beuk (*Fagus sylvatica*) (335 cm, niet vitaal door de bodemverdichting), gewone es (*Fraxinus excelsior*), gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*) (250 cm), een groepje van drie geënte gewone platanen (*Platanus x hispanica*) (462, 465 cm, 462 de derde met zwam), een gewone plataan (*Platanus x hispanica*) (508 cm) bij de moestuin, gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*) (337 cm, een mooi exemplaar), ginkgo (*Ginkgo biloba*) (280 cm), jonge okkernoot (*Juglans regia*), gewone moerascipres (*Taxodium distichum*) (400 cm), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) (355 cm), een monumentale zomereik (*Quercus robur*) (520 cm), met

zwam naast de restanten van een tweede exemplaar bij de grote vijver.

NOOT

- (1) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... deel 14N4, p. 287-291. J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*. Deel 3, Luik, 1872, p. 116-121.
- (2) Luik, Bisschoppelijk Archief, Atlas van de abdij van Herkenrode.
- (3) P.L. DE SAUMERY (?), *Les Délices du pays de Liège*, deel 3, Liège, 1943, p. 375.
- (4) *Bouwen door de Eeuwen heen*, ... deel 14N4, p. 289.
- (5) J. DE BORCHGRAEVE D'ALTENA, *Décors anciens d'intérieurs mosans*, deel 2, Brussel, p. 104-106.
- (6) *Adel en kastelen van Limburg. Tentoonstellingscatalogus*, Hasselt, 1954, s.p.
- (7) X. DUQUENNE, *Het park van Wespelaar. De Engelse tuin in België in de 18de eeuw*, Brussel, 2001, p. 45-46.
- (8) Hasselt, AK, Bovelingen, sectie A door Vandevelden. Verzamelplan gesigneerd en gedateerd 15 juli 1810, Vandevelde, herziening in 1841 door Modave. De oudste legger dateert van 1844. Rukkelingen, Primitieve kadasterkaart van Sectie B door Vandevelden, niet gedateerd, Verzamelplan van 10 april 1810, herzien in 1841 door Modave.
- (9) Ook in het kasteelpark van Heers, dat uit dezelfde tijd dateert, kwam een gelijkaardige vijver voor. Was hier dezelfde ontwerper werkzaam?
- (10) J.J. DE CLOET, *Châteaux et monuments des Pays-bas faisant suite au voyage pittoresque dans le Royaume des Pays bas*, Brussel, 1830.
- (11) Hasselt, Archief van het kadaster, Mutatieschetsen 1865 nr. 33; 1868 nr. 33; 1879 nr. 8; 1883 nr. 7; 1913 nr. 18; 1935 nr. 8.
- (12) L. ROYEN, *Emile Henriolle en het kasteel van Bovelingen omstreeks 1900*, in *Pomologia*, 2004, nr. 1, p. 40-41. Peren: *Beurré d'Hardenpont*, *Beurré Dilly*, *Jules d'Airolles*, appels: *Pépin de Bovelingen*, *Pépin d'or de Bovelingen*, *Calville Henriolle*. Zie ook *La Tribune horticole*, nr. 171, van 2 oktober 1909, p. 182, 618 en 619.
- (13) *Met Leloup op reis. Limburg door een 18de-eeuwse bril bekeken*, Tentoonstellingscatalogus, Hasselt, 1993, p. 64. Hasselt, AK, Mutatieschetsen 1951 nr. 11 en 1965 nr. 11.
- (14) Hasselt, AK, Mutatieschetsen van Rukkelingen, 1884 nr. 10, afbraak van vier ervan.
- (15) Mededeling van de eigenaar, waar voor dank.
- (16) X. DUQUENNE, *Het park van Wespelaar. De Engelse tuin in België in de 18de eeuw*, Brussel, 2001, p. 45-46.
- (17) Hasselt, AK, Opmetingsschetsen 1865 nr. 33, 1879 nr. 8 en 1883 nr. 7.

BEZOEK: september 2002

HEERS, MECHELEN- BOVELINGEN: VOORMALIGE PASTORIE VAN MECHELEN

BOVELINGENSTRAAT NR. 165

*Ommuurde voormalige pastorietaan van 1859 met smeed-
ijzeren hekwerk.*

De voormalige pastorie, herbestemd als vergaderhuis, ligt op een ommuurd hoekperceel, begrensd door de Bovelingen- en de Darisstraat, kijkt voor-
aan uit op de dorpskerk en met de zijgevel op de
begraafplaats. Deze was de site van de oude pastorie
die bij de in 1916 gesloopte kerk was gelegen (1).
Aanvankelijk liggen hier verschillende kleinere per-
celen en een huis dat in 1861 na brand wordt
gesloopt. Na samenvoeging van deze percelen regis-
treert het kadaster de komst van het huis en los
ervan een kleine, L-vormige aanhorigheid. Een jaar
later worden beiden al vergroot (2). Het huis is ech-
ter enkele jaren ouder dan de registratie, zoals het
bouwjaar 1859 in situ aangeeft.

De pastorie is een dubbelhuis met vijf traveeën,
twee bouwlagen en een schilddak, in een verzorgde
neoclassicistische stijl ontworpen door H. Jaminé,
lid van de bekende Hasseltse architectenfamilie (3).
In het aanleunend bijgebouw werd vermoedelijk
ouder bouw materiaal hergebruikt. In 1981 verliest
het losstaande schuurtje zijn L-vorm en in 1949 en
1988 hebben wijzigingen aan het straattracté gevol-
gen voor de pastorijsmuur.

Aan de Bovelingenstraat werd de oorspronkelijke
hoge muur, die op de andere zijden bewaard bleef,
verlaagd tot een sokkel met betonnen deksteen voor
een smeedijzeren afsluithek uit het begin van de
20ste eeuw, vermoedelijk geplaatst na de bouw van
de nieuwe kerk in 1916. Op de hoeken bleven de
hogere bakstenen pijlers met mooie deksteen van
blauwe natuursteen behouden. Het hek is samen-
gesteld uit regels van dubbel bandijzer waartussen
de stijlen en spijlen zijn geklonken; de spijlen zijn
afwisselend getorst en eindigend op een puntige
knop, of getorst en voorzien van een midden- en
eindknop, gespiegelde volutes aan de boven- en
gespiegelde krullen aan de onderregel. Niet alle
details bleven bewaard. Het poorthek is vermoede-
lijk ouder en heeft vierkante stijlen en regels, met

▲
De breiervuin van
de pastorie van
Mechelen-Bovelingen

lelies als bekroning van de stijlen en spijlen en een
gietijzeren kruis op de hogere makelaar. De onder-
spijltjes zijn gepunt en een liggende voluut vangt
het klimmende beloop van de spijlen op. Het voor-
tuinhek op de rechterzijde is van een andere fac-
tuur, werd gedeeltelijk verplaatst en omgewerkt tot
afsluitpoort voor de oprit naar de schuur en ver-
vangt vermoedelijk ook een tuinmuur. De vierkan-
te onder-, midden- en bovenregels zijn voorzien
van onderspijltjes en spijlen eindigend op vergulde
lelies. De gekoppelde stijlen eindigen op een krul
en zijn samengesmeed met hun hogere ook met een
lelie bekroonde middenspijl die met een slingeren-

de steel met gestileerd blad en vergulde bloem verbonden is met de stijlen en invloed vertoont van de art nouveau. Op de twee andere zijden bleven de bakstenen muren behouden.

Tegen de achtergevel van de pastorie ligt het poortje dat voorheen vermoedelijk de moestuin afsloot: platte onder- en middenregels, getorste spijltjes en spijlen met klimmend beloop, opgevangen door gespiegelde voluten op de vierkante bovenregel.

In de beboomde rechterhoek van de voortuin bleef een (deel van een?) breviertuintje bewaard: een pad met kronkelend parcours, omboord door breukstenen en begeleid door taxus, buxus en bloemen. Rechts zijn er zes gewone haagbeuken (*Carpinus betulus*) (162 cm) op rij geplant. De rest van de voortuin ligt in gras en heeft een recentere begroeiing van voornamelijk coniferen en struiken, vermoedelijk uit het derde kwart van de 20ste eeuw, zoals onder meer berk (*Betula*) en fijnspar (*Picea abies*) en in de linker zijtuin drie magnolia's (*Magnolia x soulangeana*). Verder een treures (*Fraxinus excelsior* 'Pendula') (166 cm), hazelaar (*Corylus avelana*), drie taxussen (*Taxus baccata*) (202 cm) en gewone robinia (*Robinia pseudoacacia*) uit de bouwperiode van de pastorie.

Tussen de alleenstaande schuur en het dienstgebouw tegen de pastorie, ligt een erfje in rode steenslag. In de overgang naar het iets hoger gelegen grasveld van de achtertuin, is een getuige overgebleven van een tuinaanleg met de stijlkenmerken uit het interbellum. Een laag keermuurtje van baksteen met een boord voor planten, een ingebouwde zitbank van beton en een achteruit gelegen trapje tussen afgeronde muurtjes, loopt rechts teniet uit en sluit links aan bij de gevel.

NOTEN

- (1) Hasselt, AK, Opmetingsschets 1916, nr. 2.
- (2) Id., artikelsgewijze legger, art. 46, perceel 267 en 268. Opmetingsschets 1865 nr. 16, en 1866 nr. 5.
- (3) *Bouwen* ...14N4, p. 293.

BEZOEK: september 2002

HEERS, MECHELEN- BOVELINGEN: BOERENTUIN EN POORTHEK

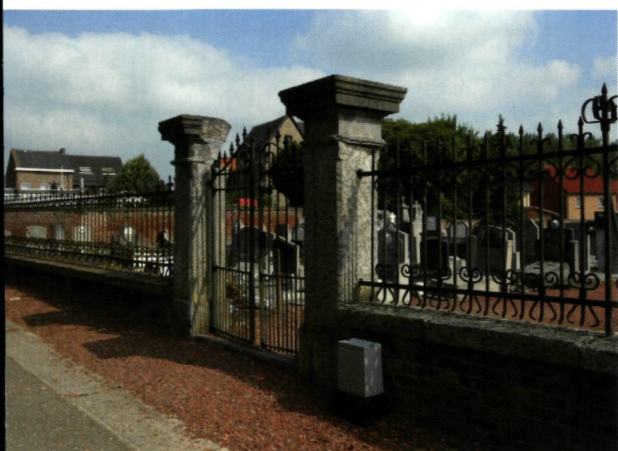
KLOOSTERSTRAAT NR. 148

Deels omhaagde, deels ommuurde voortuin met plattegrond uitlopend op een apsis, ingeschreven in de scherpe straathoek en voorzien van drie hekken, horend bij een neoclassicistisch herenboerenhuis uit het midden van de 19de eeuw met boerderijgebouwen in vakwerk.

De voortuin is merkwaardig omwille van de classicistische plattegrond, – een rechthoek uitlopend op een apsis – mooi ingeschreven in de scherpe hoek gevormd door de Gelindenstraat, de Kloosterstraat en een naamloze landweg naar de inrijpoort van het boerenhof. Het rechthoekige gedeelte is ommuurd en de lage bakstenen muren sluiten via twee symmetrisch geplaatste hekjes aan op de twee bijgebouwen onder lessenaardak die het boerenburgerhuis in neoclassicistische stijl uit midden 19de eeuw flankeren. De apsisvorm is begrensd door een gesnoeide haag van gele kornoelje, frequent voorkomend in deze streek. Het centraal geplaatst poorthekje uit de late 19de eeuw is gevat tussen twee gekanneleerde zuilen van gietijzer met gepunte bolbekroning (één ontbreekt) en heeft stijl- en regelwerk van vierkant smeedwerk, een klimmend beloop naar de makeelaar, stijlen met siervaasje (één ontbreekt), spijlen met geajoueerde punten, scherpe onderspijlen en liggende voluten. Een gebetonneerd tuinpad leidt naar de voordeur en verdeelt de nu verwaarloosde tuin in twee helften. Een oude leiboom van pruim en een oude buxus blijven over. Achterstallig onderhoud.

► De voortuin ingeschreven in de bocht van de Klooster- en de Gelindenstraat nr. 148

▲ Smeedijzeren afsluithek van de begraafplaats, identiek aan het voortuinhek van de pastorie

HEERS, BOVELINGEN: BEGRAAFPLAATS SCHOOLSTRAAT

Smeedijzeren inrij- en afsluithek van de begraafplaats in Mechelen-Bovelingen, uit ca 1916, site van de verdwenen kerk en pastorie.

De begraafplaats tegenover de muur van de pastorietaanbouw is begrensd door bakstenen muren met een afsluithek van dezelfde makelij als het voortuinhek van de pastorie. Ook het poorthekje, hier gevat tussen vierkante, monolithische hekpijlers met sokkel en geprofileerde deksteen van blauwe natuursteen is hetzelfde. Op deze plek lag tot 1916 de oude dorpskerk met haar kerkhof en pastorie.

HEERS, METTEKOVEN: GELE KORNOELJEHAAG METTEKOVENSTRAAT NR. 2 A

Oude haag van gele kornoelje, mogelijk begin 20ste eeuw, bij een gesloten boerderij.

Een oude, nog onderhouden haag van gele kornoelje vormt de grens tussen de niet volledig bewaarde boerderij met inrijpoort naar de binnenkoer en de straat.

HEERS, METTEKOVEN: VOORMALIGE PASTORIE METTEKOVENSTRAAT NR. 8

Vierkant tuinpriël van gevlochten gele kornoelje, vermoedelijk daterend van rond 1911 toen de pastorie van 1859 werd gerestaureerd.

De voormalige, sobere classicistische pastorie met haakse bijbouw, vervangt een oudere U-vormige constructie die van 1859 dateert (1); ze werd ontworpen door L. Jaminé. Ze werd in 1911 gerestaureerd (2) en ook de laatste jaren zijn herstellingen en verbouwingen aan de gang. Het huis wordt voorafgegaan door een erfje met links een dienstgebouw. Het kreeg recent een nieuwe tuinaanleg met pad naar de voordeur. Achteraan strekt zich een langwerpige perceel tuin uit, aangelegd voor nut en voor sier, met een kleine meer beboste zone achteraan, een indeling die niet ongebruikelijk was. De tuin met deels recente aanleg, behoudt ook elementen van de oudere toestand: onder meer een okkernoot, een nu doorgesloten haag van meidoorn op de grens, een groepje hazelaars, drie geknotte platanen, een strook met nu vernieuwde bessen en enkele

◀ Het priël van gele kornoelje in de pastorietaanbouw van Mettehoven

door nieuwe exemplaren vervangen sering. De blikvanger is ongetwijfeld het vierkante prieel gevormd door 14 oude exemplaren van gele kornoelje (68 cm) die bovenaan gevlochten zijn maar recente snoeibeurten missen. Een oud, houten bankje getuigt voor de functie van belommerde rustplaats met uitkijk op de tuin.

NOTEN

- (1) Hasselt, AK, Primitief plan van 1809, herzien in 1841. Mutatieschets 1859 nr. 1.
(2) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... deel 14N4, p. 302-303.

HEERS, METTEKOVEN: VOORMALIG GEMEENTEHUIS EN -SCHOOL WINNINGSTRAAT NR. 2

Smeedijzeren hek van de voortuin van het voormalig gemeentehuis met aanleunende school, uit het eerste kwart van de 20ste eeuw.

Het gebouw uit het eerste kwart van de 20ste eeuw, dat eertijds de functies van gemeentehuis en school combineerde en nu dienst doet als buurthuis, is voorafgegaan door een smalle voortuin met hek die het eertijds de nodige status verleende. Het vaste hek van vier gelijke traveeën staat op een lage bakstenen muur met deksteen van blauwe hardsteen, centraal is er een dubbel hekpoortje naar de voor-

▼ Het voortuinhek van het voormalig gemeentehuis van Mettekovén nog aanwezig in 2003, is verdwenen in 2006

deur, en aan beide zijden een smaller poorthekje eindigend op een vierkante pijler met geprofileerde deksteen. Het wit geschilderde hek met vierkant stijl- en regelwerk is nu door roest aangetast. Het traveeritme wordt aangegeven door de hekstijlen die ont dubbeld zijn, bovenaan half cirkevormig verbonden zijn en onderaan met gebogen ijzers verankerd zijn in de deksteen. Hek en poorten volgen het zelfde schema: ringen tussen de dubbele bovenregels, gekrulde u op de bovenste regel en gepunte spijltjes tussen de onder- en middenregel.

HEERS, METTEKOVEN: GELE KORNOELJEHAAG WINNINGSTRAAT NAAST NR. 3

Haag van gele kornoelje bij de boomgaard van een huis uit 1915.

Naast het 1915 gedateerde huis ligt een boomgaard die aan de straat is begrensd door een wellicht even oude haag van gele kornoelje, die recent niet meer werd gesnoeid. Ze is immers 'stedenbouwkundig' veroordeeld vermits de boomgaard een bouwkaavel is geworden.

▲ De doorgesloten haag van gele kornoelje vermoedelijk meer dan een eeuw oud

HEERS, OPHEERS: HOEVE NAVEAU

OPHEERSSTRAAT NR. 11

Omhaagd herenboerenparkje uit de eerste helft van de 19de eeuw bij een gesloten hoeve uit einde 18de en 19de eeuw; parkhek en moestuinhek.

De mooie hoeve Naveau, genaamd naar haar eigenaars, ligt iets hoger dan de straat, ten zuiden en aan het einde van het dorp, eigenlijk een straatdorp op de grens met Wallonië. Haar gebouwen dateren uit het einde van de 18de en het midden van de 19de eeuw en vervangen een oudere U-vormige hoeve die op de kaart van Ferraris (1774-1775) is genoteerd (1). Op de Primitieve kadasterkaart van 1830 (2) door H. Neven, heet de site dan ook 'Achter de Nieuwe Winning'.

Juist zoals vandaag strekt zich aan de voet van het boerenhuis (perceel nr. 110) een herenboerenparkje uit (perceel nr. 111, als lusttuin) begrensd door de klimmende oprit naar het poortgebouw, de veel lager gelegen straat en een veldweg naar het oosten. De hoeve is in 1844 in het bezit van Jules Mathijs Naveau en consoorten, renteniers te Opheers samen met de percelen nr. 114, 155, 116 (respectievelijk huis, tuin en boomgaard), de bouwlanden (percelen nr. 108 en 120), de boomgaarden (perceel nr. 103, 95, 96, 82) en ook de grote boerderij (perceel nr. 92, een oude, voormalige *grangia* van de abdij van Herkenrode) en haar gronden.

Ter hoogte van het laat classicistisch herenboerenhuis met zes traveeën, twee en een halve bouwlaag, zadeldak, behouden schrijnwerk met kleine roedenverdeling (3), buigt de gekasseide oprit af naar het inrijhek van het parkje, dat vandaag niet meer is dan een ruim grasveld met rondweg en bomengordel. Het zwart geschilderd smeed- en gietijzeren afsluithek heeft een centraal inrijhek, een vast hek en een voetgangers hek tussen drie lage monolithische arduinen hekpijlers met sokkel en gepunte deksteen; het vierkant stijl- en regelwerk heeft blinde onderborden gedecoreerd met gietijzeren kransen siermotieven, mooie sleutelplaat, ronde spijlen met sierspeerpunten; het geheel wordt door de pijlers gedragen dankzij brede smeedijzeren banden. Verder wordt het parkje begrensd door een haag van gele kornoelje, verwilderd ter hoogte van de holle weg, en gemengd met rode kornoelje aan de

▲
Het moestuinhek
van de hoeve
Naveau

veldweg ten zuiden. Ook de bomenrand is verruigd, er wordt tuinafval gestort en het onderhoud werd verwaarloosd. Het ongeveer cirkelvormig grasveld ligt licht geschulpt, heeft in de noordoostelijke hoek een bloementuintje en wordt beschaduwed door een mooie, als solitair geplante zomereik (*Quercus robur*) en een jongere okkernoot (*Juglans regia*). In de bomenrand komen de gebruikelijke boomsoorten voor en een onderbegroeiing van klimop, maagdenpalm en sneeuwbes.

◀
Het Primitief kadasterplan van 1830 met onderaan de hoeve Naveau in Opheers en boven de Herkenrodehoeve (Hasselt, AK)

▲ Het herenboeren-
parkje en de hoeve
Naveau

De moestuin, niet langer in gebruik, ligt aan de overkant van de oprit en is aan de straatzijde omhaagd met gele kornoelje. Het moestuinhekje is gevat tussen twee lage, vierkante arduinen pijlers met een kwartholle kegel als bekroning; ze onderbreken de klimmende bakstenen afsluitmuur aan de oprit, die slechts gedeeltelijk de afwerking met ezelsrug behoudt en aansluit op buiten het erf gelegen dienstgebouwen. Het zwart geschilderd smeedijzeren poorthekje heeft vierkant stijl- en regelwerk met siervaasjes op de stijlen, gepunte ronde onderspijltjes en spijlen met lanspunten.

De boomgaarden die tot voor kort de boerderij omgaven, zijn nu in weiden omgezet. Hun hagen van meidoorn en gele kornoelje bleven bewaard, alsook twee 'barriers' uit begin 20ste eeuw van genageld bandijzer tussen betonnen paaltjes, links en rechts aan de overkant van de straat. Het parkje speelt door het volume en de kleur van de volwassen boomkruinen een essentiële rol in het licht golvend, uitgesproken agrarisch landschap, als harmonische schakel tussen de orangerode gebouwen en het landschap, waarin ze op het ongeveer hoogste punt zijn ingeplant.

BOMEN

Gewone beuk (*Fagus sylvatica*) (335 cm) in de bomenrand; zomereik (*Quercus robur*) (385 cm) in het gazon. In de bomengordel: gewone es (*Fraxinus excelsior*), gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*), gewone hazelaar (*Corylus avellana*), gewone robinia (*Robinia*

pseudoacacia), hulst (*Ilex aquifolium*), tamme kastanje (*Castanea sativa*) en veldesdoorn (*Acer campestre*).

NOTEN

- (1) *Bouwen door de Eeuwen heen*, ... deel 14N4, p. 312-313.
- (2) Hasselt, AK, Verzamelkaart gedateerd 28 april 1830, door H.A. Neven. Kadastrale legger van 1844.
- (3) Voorheen was de 'zaal' behangen met panoramisch papier met oorlogstaferelen van omstreeks 1800, mogelijk de voorstelling van de slag bij Lepanto (AN., *Opheers anno 1985. Een terugblik*, s.l., s.d., p. 9).

BEZOEK: oktober 2002

HEERS, OPHEERS: VOORMALIGE PASTORIETUIN OPHEERSSTRAAT NR. 89

Bewaard gekasseid voorerf en inrijhek van de voormalige pastorie uit 1865 en deels bewaarde omhaagde moestuin-site aan de straat.

De voormalige pastorie van de Sint-Lambertusparochie vervangt sedert 1865, jaartal van de kadastrale mutatieschets (1), de elders ingeplante pastorie die in 1738 werd gebouwd (2). Ook in 1865 werden de nieuwe kerk en kerkhofmuur kadastraal geregistreerd.

Het nu leegstaand huis, een eenvoudig dubbelhuis met drie traveeën, twee bouwlagen en een dienstvleugel in het verlengde, staat loodrecht op de straat, tegenover de kerk en werd naderhand vergroot, ondermeer met een L-vormig gebouw aan de straatzijde en een haaks gebouw, deels als garage in gebruik. De voorgevel met oorspronkelijk bewaard schrijnwerk, kijkt uit op een gekasseid erfje. De bakstenen straatmuur is onderbroken door twee monolitische hekpijlers van blauwe steen met schampstenen, sokkel en piramidaal afgewerkte deksteen, die het inrijhek dragen. Het is een breed, zwart geschilderd smeedijzeren hek van drie traveeën, het middelste smal als voetgangerspoortje. Vierkant stijl- en regelwerk met sierpotjes ter bekroning van de stijlen en dubbele makelaars, gepunte onderspijltjes en met geajoueerde lanspunten afgewerkte spijlen waarvan het klimmende beloop naar het midden toe is opgevangen door een grote ring, geflankeerd door liggende volutes op de

dubbele bovenregel en bekroond door een gestileerde lelie met spiraal beëindigd.

De achtergevel, helaas met vernieuwd schrijnwerk, keek voorheen uit op een moestuin, die nu onderverdeeld is in deels grasveld, deels ongeordende parkeerplaats, gescheiden door een draadafspanning. De oude meidoornhaag aan de oostzijde bleef bewaard, maar de haag aan de straatzijde is jonger en werd achteruitgeschoven.

NOTEN

(1) Hasselt, AK, opmetingsschets 1865 nr.3.

(2) *Bouwen door de Eeuwen heen*, ... deel 14N4, p. 312.

BEZOEK: oktober 2002

▲ Inrijhek van de voormalige pastorie van Opheers uit 1865

HEERS, RUKKELINGEN LOON: KERKHOF BOVELINGENSTRAAT

Smeedijzeren kerkhofhek van de op een dominerende hoogte gebouwde neoclassicistische kerk van 1842.

Het hoger gelegen kerkhof bij de neoclassicistische Sint-Quirinuskerk, gebouwd in 1842 ter vervanging van de oudere dorpskerk (1), is voorzien van een smeedijzeren hek uit dezelfde periode. Het staat op de hoge bakstenen keermuur en langs de trappen naar het westportaal. Het zwartgeschilderd meterslange hek heeft aan weerszijde van de gepunte spijlen, een doorlopende reeks van gespiegelde voluten op de doorlopende onderregel en een reeks van gekrulde U's op de bovenregel. De beide hekjes naar het kerkhof links en rechts van het kerkportaal volgen hetzelfde schema en zijn gevat in bovenaan half cirkelvormig verbonden stijlen. De smeedijzeren handgreep van de trappartij is onderaan verankerd in het metselwerk en bovenaan in een mooie gietijzeren kolom. Het kerkhof is nog in gebruik.

NOOT

(1) *Bouwen* ... deel 14N4, p. 315.

► Het kerkhofhek van de uit 1842 daterende dorpskerk in Rukkelingen Loon

HEERS, RUKKELINGEN LOON: VOORTUIN

BOVELINGENSTRAAT NR. 345

Ommuurde voortuin met laag hek en twee treuressen, bij een midden 19de-eeuws herenboerenhuis van een oudere hoeve.

► De eind 18de-eeuwse hoeve tegenover de kerk was in 1848 ten dele een gesloten complex met brouwerij, dat in 1875 volledig gesloten werd en in 1951 zijn huidige configuratie kreeg door sloping van de achterste vleugel en opdeling van de resterende U-vorm (1). Het neoclassicistisch herenboerenhuis, mogelijk uit 1875 maar met oudere kern, wordt voorafgegaan door een voortuin op de hoek met de Sint-Quirinusstraat. De smalle tuin is gemarkeerd door twee exemplaren treur-es (*Fraxinus excelsior* 'Pendula', één geënt exemplaar is jonger) die het kruispunt bepalen. De tuin is toegankelijk via een smeedijzeren hekje loodrecht op het huis, in de lage, op de hoek afgesnute bakstenen straatmuur. Het is een zwart geschilderd poorthekje met vierkant stijl- en regelwerk, onderspijltes, spijlen met geajoueerde lanspunten en kleine siervaasjes ter bekroning van de makelaar en stijlen. Liggende volutes vangen het klimmende beloop naar de makelaar op en verstevigen het spijlenwerk.

▼ De treures en het hekje op de hoek van de Bovelingen- en de Sint Quirinusstraat

NOOT

(1) Hasselt, AK, Primitief plan gedateerd 1810 door Vandevelde, herzien in 1841 door Modave. Opmetingsschets 1875 nr. 1 en 1951.

HEERS, RUKKELINGEN LOON: HERENBOERENTUIN

BOVELINGENSTRAAT NR. 361

Voortuin met hekwerk, paviljoen en monumentale solitaire esdoorn uit de bouwtijd van de hoeve met herenboerenhuis in sobere neoclassicistische stijl uit 1900.

Ommuurde herenboerentuin bij een gesloten hoeve die in een andere configuratie op het Primitief kadasterplan van 1810 is genoteerd (1). In 1900, jaartalesignaleerd op de deurklopper van de inrijpoort, ontstonden de huidige gebouwen, ook het herenboerenhuis in neoclassicistische stijl, loodrecht ingeplant op de straat. Vandaag ligt er aan de straat een zijtuin bij het huis, en achter de boerderijgebouwen een iets hoger gelegen tuin.

De tuin is aan de straatzijde afgezet met een witgeschilderd, meterslang smeedijzeren hek op een lage bakstenen muur met gepikte plint en een deksteen van blauwe hardsteen. Het hek zelf, gevat tussen twee bakstenen pijlers met gepunte dekstenen en spekblokken van blauwe hardsteen, heeft spijlen met opengewerkte lanspunten tussen een doorlopende onder- en bovenregel. De tuin is toegankelijk via een hekpoortje van vierkant stijl- en regelwerk en met lelie bekroonde spijlen. De hogere makelaar en het klimmend beloop van de spijlen wordt ondersteund door sierlijke volutes.

Het hek is aan de straat gedubbeld door een hoge haag, de tuin is niet meer dan een grasveld met struiken en bloemen en in de zuidwestelijke hoek een open paviljoen met wanden van schuin gekruist latwerk onder zadeldak. In de westelijke witgeschil-

derde keermuur leiden enkele trapptreden naar de achterliggende, door hoge hagen beschermde tuin. De voortuin, met ook een goudiep (*Ulmus carpinifolia* 'Wredei'), wordt gekenmerkt door een als solitair bedoelde mooie esdoorn (*Acer pseudoplatanus* 'Leopoldii') die samen met de kerkhofmuur en zijn hekwerk het straatbeeld domineert en vermoedelijk ongeveer 100 jaar oud is.

NOOT

(1) Niet gedateerd sectieplan. Verzamelplan gedateerd 1810 door ingenieur Vandevelde, herzien in 1841 door Modave. Opmetingschets 1901 nr. 1. *Bouwen door de eeuwen heen* ... 14N4, p. 318.

BEZOEK: oktober 2003

HEERS, VECHMAAL: HENISDAEL

HENISDAEL NR. 1

Resterende bomen van een eind 19de-eeuws herenboerenparkje en recentere tuin uit het midden van de 20ste eeuw, bij een in 1831 gebouwd herenhuis dat werd vergroot in 1863 en later werd verfraaid. Het is de afsplitsing van de historische, tot de 17de eeuw opklimmende boerderij van het kasteel van Henisdael.

Het oude Hinnisdaal

De naam in de voorgevel van het huis, refereert aan het historische Henisdael, een Loons leen dat aanvankelijk in handen was van de gelijknamige en reeds ca. 1200 vermelde familie van Henisdael. Die kwam door huwelijk in het bezit van Sint-Pieters-Heurne en werd toen ook heer van Horne. In de sacristie van Vechmaal bestond er eertijds een 17de-eeuwse muurschildering met de heerlijke burcht, de oude donjon en de genealogie van de heren (1). In 1708 was dit kasteel al een ruïne en vandaag blijft er geen spoor meer van over. Naar het kasteel wordt wel verwezen in het pachtcontract van 23 april 1775 tussen Gillis Delvigne en de toenmalige eigenaar, baron de Leroodt, van Vechmaal, wiens familie het sedert 1688 in handen had (2). Bij de pacht hoorde toen meer dan 82 bunder land, 20 bunder weide en 6 bunder warande. De waterbekkens en vijvers, de zand- en steengroeve genaamd *Henisdael* en de kamer boven de grote ingangspoort van het kasteel waren toen niet in de pacht begrepen. Dit neerhof verschijnt op de Ferrariskaart (1774-75) ten zuiden van de beek, als een U-vorm met tuinen

ten westen, omringd door boomgaarden en vijvers. In 1812 werd Henisdael verkocht aan Jean Pierre Delvigne (1754-1817), toen notaris en als procureur verbonden aan de prinsbischoppelijke justitie. Zijn zoon Gillis Joseph Delvigne (1783-1840) erft het goed, bouwt er ter vervanging van de kasteelruïnes een nieuwe herenwoning en wordt ook burgemeester van Vechmaal. Zijn weduwe bleef er tot haar dood in 1898 wonen, waarna opnieuw een verkoop volgde.

Op het kadaster heet de plek Oud Castilleveld en op het Primitief plan van 1828 (3), ligt er ten noorden van de U-vormige hoeve een tweede, kleiner erfje met twee gebouwen (allebei perceel nr. 557, als huis) waarbij een omhaagde moestuin (nr. 556) hoort, twee grote boomgaarden (nr. 559 en 561), akkerland (nr. 553, 555 en 560) en hooiland (nr. 552 en 554), geen vijvers meer. Aan de overzijde van de voetweg ligt een gebouwtje (nr. 449) dat eerst een in 1842 buiten gebruik gestelde brouwerij is, dan bakhuis wordt, in 1870 woning om uiteindelijk in 1900 te verdwijnen. De beschrijving van het huis opgesteld in 1841 ter voorbereiding van de kadastrale schatting typeert het goed als *"eene sterk gebouwde pachterij van steen gebouwd en met pannen en stroo gedekt hebbende 4 beneden en 4 boven kamers voorzien van sterke en wel ingerigte stallingen"*. Weduwe Joseph Delvigne is er op dat ogenblik eigenares.

Het oude, in het pachtcontract van 1775 vermelde 16de-eeuwse poortgebouw met de bovenkamer, een uitgewerkte wapenstein boven de poort en een

▼
Het parkje van het
huis Henisdael met
geïntegreerde tuin
uit het interbellum

▲ Op het Primitief kadasterplan (1828) is Henisdael een L-vormig huis met bijgebouw en U-vormig neerhof, gelegen op het Oude Castilleveld (Hasselt, AK)

ronde traptoren bleven bestaan en maken deel uit van de voormalige hoeve, die geen vermeldenswaardige tuinen bezit. Het herenhuis werd een afzonderlijke bezitting met parkje.

Henisdael vandaag

Het herenhuis dat Gillis Joseph Delvigne bouwde in 183(1?), te oordelen naar zijn initialen en het jaar in de deuromlijsting van de achtergevel, kreeg zijn huidige vormgeving na restauraties tijdens de 19de en 20ste eeuw. Het telt nu twee bouwlagen van zes traveeën onder een mank zadeldak (kunstleien). De voorgevel met steekboogvormige vensters en deuren werd later voorzien van een nu geel geschilderde gedecoreerde cementering met geprofileerde omlijstingen en sierbanden. De achtergevel met de gedateerde deur en onderling verbonden lekdrempels aan de vensters bleef onversierd en onbepleisterd. De L-vormige plattegrond van 1828 werd blijkbaar in 1831 overgenomen, maar het huis evolueerde naar de rechthoek van vandaag, een verruiming die door het kadaster in 1863 werd geregistreerd(4). In 1872 werd het haakse volume gesloopt en vervangen door een kleiner, smal gebouwtje met een aansluitende constructie op zeshoekig grondplan. Hiervan bestaat sedert 1909 nog enkel de kelder en het zeshoekig paviljoentje (5). Aan dit jaartal mag ook de decoratie van de voorgevel van het huis gekoppeld worden.

Het parkje beslaat het oude moestuinperceel (nr. 556), is vermoedelijk aangelegd toen het huis werd gebouwd en werd naderhand, mogelijk in het interbellum of in de jaren 1950 herwerkt tot het huidige voorkomen. Het is van de straat gescheiden door een draadafsluiting met ruitmotieven, geplaatst op een bakstenen sokkel, die na een bocht links te niet loopt op het oude poortgebouw van de hoeve en rechts eindigt op de haag van de boomgaard. Het wordt onderbroken door het smeedijzeren inrijhek tussen twee slanke vierkante pijlers van arduin met sokkel en gepunte en gesteelde bol op de deksteen; het heeft bovendien een bewaard trekbelsysteem, eveneens van smeedijzer. Het hek springt achteruit en heeft vierkant stijl- en regelwerk met acanthusknoop op de stijlen en de makelaar, ronde op lanspunten uitlopende onderspijltjes en spijlen met klimmend beloop naar de stijlen. Verderop in de haag staat een laat 19de-eeuwse *barrier* tussen betonnen pijlers, eertijds de toegang tot de nu bij het parkje betrokken boomgaard. Het is een smeedijzeren hek met vierkante stijlen en regels, ronde onderspijltjes en spijlen met opengewerkte punten.

De voortuin is begrensd door een haag van liguster en beuk, is beschaduwde door twee linden (*Tilia x sp.*) en heeft een oprit in kassei. Verder ligt de voortuin in gras en groeit er een prieelberk (*Betula pendula* 'Youngii'). Hier staat ook het reeds vermeld zeszijdig paviljoentje, nu een slank, geel geschilderd volume dat voorheen een duiventil bezat en nu een gesneden houten daklijst heeft, een zinken tentdak eindigend op een piron en bepleisterde gevels met een decoratie verwant aan die van de voorgevel van het huis. Natuurstenen trappen leiden naar een smalle, door twee muuropeningen op grondhoogte verlichte kelder met tongewelf, de restant van het gesloopte deel.

Tussen het huis en het paviljoentje ligt er een door breukstenen gevormd verhoogd perk voor kruiden, uit het midden van de 20ste eeuw, wellicht aangelegd op de oude fundamenteën. Meer elementen wijzen op een ingreep in de tuinaanleg tijdens die periode, onder meer de kunststenen schalen voor éénjarigen, de lange smalle stroken met perkrozen in de voortuin, het keermuurtje van breukstenen met trappen tussen de achtertuin en het verhoogd gelegen en licht hellend parkje, de keuze van bloeiende struiken op de grens met de omliggende boomgaard, de Californische schijnprincipes (*Chamaecyparis lawsoniana*), Ierse taxus (*Taxus baccata* 'Fastigiata'), Virginische jeneverbessen (*Juniperus virginiana*).

na) aan de rand. Het pad in dolomiet dat de voortuin, de zijtuin en de achtertuin verbindt en de buxusbollen werden de laatste jaren toegevoegd. Verder staan er naast de oude buxusboom in de achtertuin, ook hulst, hazelaar en treur-es. Van de eind 19de-eeuwse aanleg als herenboerenparkje blijven enkele volwassen bomen over: een niet zeer vitale bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea'), de twee reeds vermelde lindebomen met sporen van een vroeger perk aan de voet, twee recentere okkernoten (*Juglans regia*) en twee Italiaanse populieren (*Populus nigra* 'Italica').

Het goed is samen met de voormalige hoeve mooi gelegen in het gebied waar de bronnen van de Herkebeek ontspringen en bereikbaar langs een smalle landweg tussen hoogstamboomgaarden met de obligate hagen van éénsteilige meidoorn (*Crataegus monogyna*) en de traditionele *barriers*. Aan de overkant van de straat bijvoorbeeld is zo'n 20ste-eeuwse *barrier* bewaard, geheel gemaakt uit bandijzer voor de regels en spijlen, tussen met een gepunte bol bekroonde betonnen hekpijlers. De boomgaard werd in tuin omgezet.

NOTEN

- (1) *Bouwen ...* 14N4, p. 323-326. J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, deel 6, Luik, 1876, p. 100-105. M. DE TROOSTEMBERGH, *Le château de Hinnisdael et ses seigneurs, in L'ancien pays de Looz*, 1899, nr. 5, p. 31-32, nr. 6 p. 35-36, nr. 7, p. 43-44, nr. 8, p. 49-50. A. DEWELF e.a., *Het dorpsverleden van Vechmaal*, Vechmaal, 1978.
- (2) Kopie in het huisarchief.
- (3) Hasselt, AK, Verzamelkaart gedateerd 1828; sectie C door J. Questionne, kwekeling, (landmeter in opleiding). De kadastrale werkkaart is bewaard en gedateerd 1807.
- (4) Hasselt, AK, Opmetingschets 1863 nr. 15.
- (5) Hasselt, AK, Opmetingschets 1872 nr. 6, 1879 nr. 10 en Artikelsgewijze legger, artikel 612. Verkleining tot paviljoen in 1909 nr. 22.

BEZOEK: oktober 2002, oktober 2004

HEERS, VECHMAAL: KERKHOF SINT-MARTINUS PEUSKENSSTRAAT

Giet- en smeedijzeren hekken uit het midden van de 19de eeuw, ter afsluiting van het oud kerkhof bij de Sint-Martinuskerk in Vechmaal en van de uitbreiding aan de voet ervan.

De parochiekerk Sint-Martinus, een neoclassicistisch gebouw in 1843-1844 ontworpen door L. Jaminé (1), bij een westertoren van 1818 met Romaanse kern, ligt op een hoogte temidden van het kerkhof dat twee niveau's heeft: het oudste bij de kerk en de uitbreiding op straatniveau uit de eerste jaren van de 20ste eeuw (2). De bakstenen borstwering met zware dekstenen langs de lange trappen naar het westportaal zijn aan weerszijden onderbroken door 19de-eeuws hekwerk van giet en smeedwerk, met onderaan een ingangshek en bij de kerkdeur een afsluithek.

Het afsluithek staat op een bakstenen muurtje met deksteen van blauwe hardsteen, is verankerd in de kerkgevels, onderbroken door de hardstenen pijlers met piramidale deksteen van de kerkhofpoorten en wordt bij de trap beëindigd door een gietijzeren zuil met gecanneleerde schacht, versierde sokkel en geprofileerde bol met kruis. Het hek bestaat uit ronde spijlen met lanspunten in een vierkante onder- en bovenregel en het poorthek heeft sier-

Het hek van de
Sint-Martinuskerk
van Vechmaal

vaasjes op de makelaar en stijlen en bovendien nog onderspijlen die teniet lopen op de dubbele tussenregels. De ingangshekken zijn verwerkt in de afgesnuite hoek aan de voet van de trappen en bestaan uit een voetgangersdeur en een afsluithekje op een bakstenen muur, gevat tussen monolitische arduinen pijlers met twee verschillende dekstenen: een eenvoudige piramidevorm en een met geprofileerde, afgeknotte piramide van blauwe hardsteen. De hekken zijn alle van hetzelfde model.

NOOT

- (1) *Bouwen ...* 14N4, p. 329. P. DANIELS; J. PAQUAY, *Inventaire archéologique dans les édifices publics. Canton de Tongres*, Hasselt, 1919, p. 28. Hasselt, AK, Opmetingsschets 1850 nr. 2.
(2) Hasselt, AK, Opmetingsschets 1908 nr. 6.

HEERS, VECHMAAL: VOORMALIGE PASTORIE PEUSKENSSTRAAT NR. 3

Ommurde voortuin met smeedijzeren inrijhek uit de eerste jaren van de 20ste eeuw, bij de 1772 gedateerde pastorie.

De voormalige pastorie is een enkel huis met twee bouwlagen van drie traveeën en het bouwjaar 1772 aangegeven in cijfers en in chronogram op de deuroplijsting en met een lager dienstgebouw in het verlengde (1). Ze ligt naast de neoclassicistische Sint-Martinuskerk van 1844 en werd in 1908 uit-

gebreid (2). De voortuin en het kerkhof in het verlengde kregen toen ook een nieuwe ommuring. Na een eerste restauratie in 1900 wordt de pastorie momenteel een tweede maal grondig gerestaureerd en vernieuwd.

De bakstenen voortuinmuur, afgedekt met een ezelsrug, heeft een inrijhek eveneens van 1908 in de afgesnuite hoek en een recenter voetgangersdeurtje in het deel aansluitend bij het dienstgebouw. Het hek met vierkant stijl- en regelwerk, ronde spijlen met lanspunten en liggende volutes op de bovenregel, heeft ongelijke vleugels (een smalle voor voetgangers en een bredere voor wagens) en is door een metalen bebording blind gemaakt. Het hangt in twee vierkante pijlers van baksteen (één hermet-seld) met vlakke deksteen van blauwe natuursteen. Aan de buitenzijde van de muur werd in 1953-1954 een Calvarietuintje aangelegd (zie infra). De bakstenen muur is deels gedubbeld door een oude buxushaag, die ook de grens vormt met het kerkhof rond de kerk. De tuin, nu verstoord door de aan gang zijnde graafwerken, is voorzien van aarden paadjes voor het brevieren; ze worden begeleid door gewone buxussen (*Buxus sempervirens*) die ook de geplaveide strook tegen de gevel aflijnen en plaatselijk bleef de oorspronkelijke rand van overhoeks geplaatste bakstenen bewaard. Centraal in de tuin ligt er een cirkel van buxus en drie bomen bezorgen schaduw: een linde (*Tilia x*), een zomereik (*Quercus robur*) en een treures (*Fraxinus excelsior* 'Pendula'). Een garage van betonplaten werd naderhand tegen de muur gebouwd (3).

De achtertuin werd recent voorzien van een nieuwe draadafsluiting en van een verhoogd gemetseld terras tegen de achtergevel. De tuin zelf werd in gras omgezet, met behoud van een oude okkernoot (*Juglans regia*), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) (niet bereikbaar voor opmeting).

BEZOEK: oktober 2002

NOOT

- (1) *Bouwen door de Eeuwen heen ...* 14N4, p. 329.
(2) Hasselt, AK, Opmetingsschets 1850 nr. 2 noteert de nieuwe kerk, Opmetingsschets 1908 nr. 6 de uitbreiding van de pastorie.
(3) Id., opmetingsschets 1981 nr. 2.

▼
De voortuin
van de pastorie
van Vechmaal

HEERS, VECHMAAL: CALVARIETUIN PEUSKENSSTRAAT

Calvaretuin uit 1953-1954 met voor de tijd typische materialen en vormen.

In 1953-1954 kreeg de oostelijke muur van de pastortuin aan de straatzijde een nieuw parement van baksteen en een plaatselijke verhoging als puntgevel, voor de plaatsing van een calvariegroep in een verzorgde aanleg met tijdstypische vorm en materiaal. De calvarie wordt beschaduwd door de linde in de pastortuin en door twee kegelvormige Californische schijnicipressen (*Chamaecyparis lawsoniana*). De beelden zijn opgesteld op een verhoogde halfcirkelvormige sokkel van natuurstenen breukstenen gelegen in een brede plantenstrook, als rotstuint bedoeld, die de halve cirkelvorm overneemt en bij de muur eindigt op schouderstukken. Een lage keermuur van breukstenen met smeedijzeren hek volgt dit profiel en wordt links en rechts onderbroken door twee deurtjes, gevat in vooruitspringende pijlertjes. Hun getorste en gepunte spijlen herkennen de puntgevelvorm in de muur en ook het hek, slechts bestaande uit drie regels en korte stijlen, neemt deze vorm over. De bovenregel loopt centraal in een driehoek uit.

Vandaag ontbreken planten in de rotstuint en bij de recente bestrating met betontegels werd ook de Calvaretuin van een betonnen rand voorzien.

▲ De Calvaretuin tijdens het interbellum gebouwd tegen de pastoriemuur

HEERS, VECHMAAL, SINT-PIETERS-HEURNE: KERKHOF

Omhaagd, landelijk gelegen kerkhof rond de dorpskerk met grafmonumenten van de plaatselijke notabelen.

Het kerkhof rond de als monument beschermde, in oorsprong Romaanse Sint-Pieterskapel werd in de 16de, 17de en 18de eeuw aangepast en in 1990 gerestaureerd. Ze bepaalt mee het nog bewaarde landelijk karakter van dit gehucht van Vechmaal, ook dankzij de kersenwei die er ten noordoosten aan grenst. Het kerkhof, voorheen omwald en omgracht, heeft nu hagen van gewone beuk (*Fagus sylvatica*) en een muurtje van porfier en drie trapjes naar het eenvoudig smeedijzeren herkhofhek. Het hangt in twee vierkante pijlers van baksteen en heeft vierkant stijl- en regelwerk, ronde spijlen met lanspunten, onderspijltjes met afgebroken punten en het dateert uit de 19de eeuw. Een korte kasseistrook, beschaduwd door een treures (*Fraxinus excelsior* 'Pendula') leidt naar het kerkportaal. Op het kerkhof treft men de grafmonumenten aan van de beide families die sedert de 17de eeuw de naburige kastelen bezaten: de familie de Calwaert en de Favereau die de familie van Hinnisdaal en Bosch, waarvan de grafstenen in de kerk zelf liggen, op het nog bestaande kasteel van Horne (zie Heurnestraat 37-39) opvolgde; ook de graven van de familie Bellefroid die in de 19de eeuw het in 1917 afgebrande kasteel bewoonde, waarvan alleen de boerderij, naast de kerk nog overblijft.

▼ De Sint-Pieterskapel met omhaagd kerkhof, hekje en treures

HEERS, VECHMAAL, SINT-PIETERS-HEURNE: HERENBOERENPARKJE

HEURNESTRAAT NR. 12-14

Restant van een herenboerenparkje aangelegd rond 1892 bij een in datzelfde jaar gebouwd herenboerenhuis in eclectische stijl met oudere, sedert de laatste jaren van de 20ste eeuw herbestemde en sterk aangepaste hoeve-gebouwen.

▲ Het herenboerenparkje op het Kruisbergveld te Sint-Pieters-Heurne

Op de Ferrariskaart (1774-1775) ligt hier een hoeve met gebouwen in gesloten verband rond een binnenkoer, omgeven door boomgaarden. Op de Primitieve kadasterkaart van vóór 1828 (1) heet de site Kruisbergveld en vormen de gebouwen (perceel nr. 110) nog steeds een gesloten vierkant. Er hoort een bakhuis bij (nr. 112, gebouw) in een perceeltje bos (nr. 111), twee percelen tuin (nr. 108 en 109) en een bouwland (nr. 113), alles volgens de kadastrale legger in 1844 in het bezit van Lambert Lis-mont, notaris te Tongeren. Pas in 1892 komt in deze configuratie een wijziging: de noordelijke vleugel is dan gesloopt en in de hoek van de westelijke vleugel verschijnt een nieuwe constructie, het huidige herenhuis (2).

Bij dit complex huis in eclectische stijl dat in de ankers de initialen L.S. van de bouwheer (Slegers) draagt en dat de allures heeft van een klein kasteeltje, werd een herenboerenparkje aangelegd (3).

Vandaag blijven daar, op de lichte helling ten westen en ten noorden van het huis, nog slechts enkele fraaie bomen (onder meer bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea'), zomereik (*Quercus robur*) van over. Bij de herbestemming als 'bed&breakfast' werd er een met kunststenen afgelijnd kronkelig parkpad in dolomiet aangelegd, weinig rekening houdend met het bestaande karakter, zoals er ook metalen draadafsluitingen werden geplaatst en er een verhoogd terras op het boerenerf kwam. Ook voor de renovatie van de gebouwen en bij de aanleg van de voortuin van het huis is dit het geval. Zo werd de bakstenen muur die het boerenerf van het woonhuis scheidde, opengebrouwen voor de plaatsing van een smeedijzeren hek, hergebruikt of geco-pieerd naar het model van het straathek.

Het smeedijzeren inrijhek naar de voortuin is uit de bouwperiode en heeft vierkante regels en stijlen en spijlen die afwisselend eindigen op een V-motief of op een getorste punt; uitgelengde volutes of gekrulde U-vormen verankeren de spijlen aan de onder- en bovenregels. Het hek hangt in twee hermetiselde vierkante pijlers met sokkel en ringen van baksteen-metselwerk en een deksteen van arduin. Het onderbreekt de lage straatmuur met rechts een hek en links een draad als afsluiting. De voortuin, deels in dolomiet, deels met kasseien werd recent heraan-gelegd als bloemen- en struikentuin, maar bewaart enkele oudere coniferen en wordt overgeschaduw-d door een oudere esdoorn (*Acer pseudoplatanus* Pur-pureum).

Ten noordwesten van het oude bakhuis en bij een door de roestziekte aangetaste paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) uit de aanlegperiode, ligt een kleine, omhaagde moestuin en iets verder een bosje van niet erg vitale beuken.

In de aanpalende hoogstammige boomgaard ligt nog een oude, overdekte waterput, een rond ge-bouwtje met veelzijdig leien tentdakje, zoals er in de buurt wel meerdere overblijven, getuigen van het gebruik van boomgaarden als door koeien be-graasde fruitweiden.

De twee identieke 'barriers' aan de overzijde, zijn eveneens getuigen dat de nu met jonge canadabo-men beplante weide voorheen een boomgaard was, die ook zijn meidoornhagen verloor. De 19de-eeuw-se eenvoudige smeedijzeren hekken van vierkante stijlen en regels en ronde spijlen zonder punten op de bovenregel, hangen in vierkante hekpijlers van baksteenmetselwerk afgewisseld met arduin.

BEZOEK: slechts vanaf de openbare weg, oktober 2002

NOOT

- (1) Hasselt, AK, Primitief plan Sectie A door J. Questienne, kwekeling, niet gedateerd; Verzamelkaart met datum 23 oktober 1828.
- (2) Hasselt, AK, Opmetingsschets 1892 nr. 1.
- (3) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... 14 N4, p. 338-339.

HEERS, VECHMAAL, SINT-PIETERS-HEURNE: KASTEEL VAN HORNE

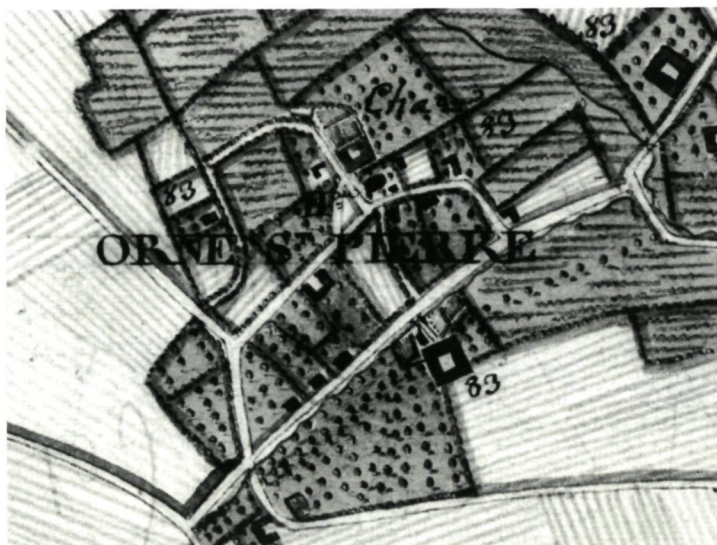
HEURNestraat NR. 37-39

Vroeg-landschappelijk parkje van één ha, met vijver, aangelegd tijdens het eerste kwart van de 19de eeuw, toen in de hoek van de oudere hoeve Bosch een nieuw kasteel in classicistische stijl werd gebouwd. Park nu met nul-beheer mits behoud van de oude parkbomen.

Een oude hoeve, een nieuw kasteel

Horne, zoals het tot midden 17de eeuw werd genoemd, was een leen van de graven van Loon dat in 1364 in handen was van Herman Vandenborch, in 1616 in het bezit kwam van Denis van Hinnisdael en dat in 1690 verkocht werd aan Jean Bosch (†1693). Zijn zoon Jean Bosch was de bouwheer van de huidige hoeve uit 1743 (wapenstein en jaartal boven de inrijpoort), waarin elementen van een ouder gebouw werden geïntegreerd (1). De grafsteen van zijn familie, door huwelijk verwant met de van Hinnisdael, bevindt zich in de Sint-Pieterskapel van Heurne. Mathias Bosch's keindochter Anna Elisabeth (1753-1845) huwde Guillaume Claes (1752-1841), de bekende opkoper van zwart goed uit Hasselt en onder meer eigenaar van Herkenrode en Alden Biesen. Hun kleindochter Marie Jacqueline en haar echtgenoot (sedert 1804) baron Louis Joseph de Heusch, bewoonden met hun twee dochters het kasteel tot in de eerste helft van de 19de eeuw (2).

In 1841 staat het goed kadastraal op naam van baron Louis de Favereau en het huis wordt in de stukken die de kadastrale schatting voorbereidden (3), beschreven als "een sterk herenhuis van vernieuwde bouwtrant voorzien van onderscheidene boven en beneden plaetsen echter van kleine inrigt doch aengenaem gelegen". In 1867 komt het in handen van zijn

▲ De Ferriskaart met Sint-Pieters-Heurne: onderaan de hoeve van Mathias Bosch en ten noorden van de kerk het afgebrande kasteel Bellefroid (Brussel, KB, Kaarten en Plannen)

dochter Albertine de Favereau en haar echtgenoot baron Eugène de Calwaert – hun grafmonument ligt op het kerkhof bij de Sint-Pieterskapel in Heurne. In 1900 volgt een verkoop aan rentenier Lambert Emile Monthulet uit Luik en wordt het later vererfd door zijn enige dochter Antoinette Lekeu-Monthulet. Na leegstand en verwaarlozing sedert 1948, wordt het kasteel van de hoeve gescheiden en in 1994 verkocht aan de huidige eigenaars die het op langzame en voorzichtige wijze herstellen.

De initiatiefnemer voor de bouw van het kasteel in de zuidwestelijke hoek van de boerderij Bosch en voor de aanleg van het vroeg-landschappelijk parkje aan de voet ervan, is vermoedelijke baron Louis

◀ Het vroeg-landschappelijk park en het kasteel van Horne op het Primitief kadasterplan (voor 1828) (Hasselt, AK)

▲ Een prentkaart van het kasteel in het begin van de 20ste eeuw, met een nog jonge tuinaanleg in bloemperkjesstijl (Alken, collectie Coosemans)

de Favereau, maar het zouden ook Joseph Hermans en zijn echtgenote Marie Angèle Frisch kunnen zijn, die voor hem korte tijd eigenaar waren.

Een vroeg-landschappelijk parkje

Op de Ferrariskaart (1774-1775) ligt de hoeve Bosch als een gesloten vierkant ten zuiden van de kapel van het gehucht, met tuinen ten westen en een grote boomgaard ten zuidwesten.

De configuratie die op de Primitieve kadasterkaart van vóór 1828 wordt genoteerd (4) bestaat vandaag nog steeds. Bij de boerderij (perceel nr. 297) is in de linker benedenhoek een huis (nr. 298) toegevoegd met een eigen erfje en, aan de straat, een L-vormig dienstgebouw (geen eigen perceelnummer) ten westen. Het langgestrekt, omhaagd parkje wordt gevormd door drie percelen lustbos (nr. 300, 303 en 304), een vijver (nr. 301) en een tuin (nr. 302) waar Ferraris die al situeerde. Ook achter de boerderij liggen er tuinen (nr. 292 en 296) en een langgerekt kanaal als vijver. Men herkent de boomgaarden (nr. 293 en 299) van de Ferrariskaart en verder zijn er bouwlanden (nr. 291 en 295), een hooiland (nr. 289) en een schaapsweide (nr. 290).

Het goed vandaag

De toegang tot het kasteel is gescheiden van de boerderij Bosch, die bereikbaar blijft via de oude, brede en voorheen gekasseide en door bakstenen muren begeleide oprijlaan naar het poortgebouw van 1743. De hoofdoprit naar het kasteel gebeurt meer ten zuiden, via een smeedijzeren hek tussen monumentale pijlers met ingediepte voegen, een geprofileerde deksteen en een gestileerde siervaas, alles van blauwe hardsteen. Het hek heeft vierkante stijlen, dubbele onder-, tussen- en bovenregels met ronde onderspijltjes en spijlen met lanspunten. Ernaast is een recenter voetgangerspoortje voor-

zien, samengesteld uit genagelde platte banden. Beide hekken onderbreken de witgeschilderde straatmuur die de voormalige moestuin begrenst en die aanzet bij het L-vormig in 1845 (5) ingekort dienstgebouw, dat het erfje ten westen van het kasteel determineert. Het dienstgebouw, dat onder de kapel in de gevel langs de oprijlaan een ingemetselde jaarsteen 1760 vertoont (mogelijk hergebruikt van de constructie die de Ferrariskaart hier al signaleert), moet toen ook verbouwd zijn, onder meer verhoogd, voorzien van een frontonnetje aan de erfzijde en rondboogvormige, voor de periode typische ramen, die blind gehouden zijn aan de straatzijde. Verder wordt het kasteelerf begrensd door drie gevels van het complexe kasteel en door de muur van de oprijlaan naar de boerderij. Deze muur wordt onderbroken door twee bakstenen hekpijlers met deksteen en siervazen van blauwe hardsteen, die de smeedijzeren duimen bewaren van het verloren hek dat dit erf afsloot. Het moet de formele toegang tot het kasteel zijn geweest want op dit erf, nu in dolomiet gelegd, geven de toegangsdeur en het trappenhuis uit.

Het kasteel zelf is een sober classicistisch gebouw van twee en drie bouwlagen, al of niet op een souterrain en onder zadeldaken. Het bestaat uit drie vleugels, waarvan twee in feite behoorden tot het bouwschema van de boerderij. Ze werden aangepast en op dezelfde hoogte gebracht als de derde, toegevoegde vleugel, die de mooie op het parkje uitkijkende salons bevatten. Kasteel, bijgebouwen en boerderij vormen visueel nog steeds een eenheid, dankzij de uniforme witgeschilderde gevels en grijze daken van pannen of leien.

Het park in vroeg-landschappelijke stijl strekt zich uit in het verlengde van de nieuwbouw, is vrij verwilderd en staat momenteel eerder onder bewust gekozen nul-beheer, al gebeuren er wel nieuwe aanplantingen van eik, beuk, plataan, haagbeuk en meidoorn. De zwaar verlande parkvijver werd echter over een lengte van 25 meter tot 1.70 meter uitgediept; vermoedelijk staat hij ondergronds in verbinding met de lange kanaalachtige vijver (perceel 294) en de bronnen van de Herkebeek ten noordoosten (zie Henisdael nr. 1 in Vechmaal). Het licht concave reliëf van het park met hogere oostelijke en westelijke randen, de erg vochtige zone ten zuiden van de vijver, de vorm van perceel nr. 300 en tenslotte het grondgebruik in 1844 (drie aangrenzende percelen lustbos) laten vermoeden dat perceel nr. 303 bij de terreinmeting in 1828 wel eens een grotere vijver kan zijn geweest, gevolg van het opstuwen van de beek, die in 1844, toen de kadas-

▲
Het kasteelpark van
Sint-Pieters-Heurne
met vijver
en enkele oude
parkbomen

trale legger het grondgebruik noteerde, al erg verland was en dus als 'lustbos' onderscheiden kon worden van de twee aangrenzende percelen lustbos. Een terreinverkenning vandaag bevestigt trouwens nog steeds dit onderscheid en men ervaart dat er een open perspectief werd nagestreefd vanuit het huis over de vijver (en een gazon?) tot de dichter begroeide, verste grens van het parkje.

Vanuit het parkje licht het witte volume van het huis dan ook van ver op. Als begeleiding van dit perspectief werden aan weerszijde van de vijver enkele parkbomen op rij geplant, die vandaag als hoogste en oudste bomen van het park herkenbaar zijn. Dankzij de jarenlange verwaarlozing en de optie voor een nul-beheer bezit het parkje ook een interessante fauna, in functie waarvan geopteerd wordt voor een onderbegroeiing van vlier en hazelaar. De keuze voor dit soort beheer dat de natuur en de fauna alle kansen laat, zou evenwel de oudste parkbomen moeten respecteren. Dat het park ooit anders werd gebruikt, illustreert een postkaart van het begin van de 20ste eeuw. Ze geeft een zicht naar het noordoosten, met zicht op het kasteel dat nog de nu verdwenen luifel boven het perron vertoont en de trappen naar het park. De strook tussen de voet van het kasteel en het park is als tuin aangelegd, met jonge bomen en bloemperken, onder meer een corbeille gevuld met éénjarigen.

De voormalige kasteelmoestuin tussen de vijver en de straat wordt nu voorbestemd als 'bos' en kreeg een aanplanting van jonge eiken. De voormalige boerderijmoestuin op perceel nr. 296, is vandaag de vrij jonge siertuin van de boerderij. Het moestuinhek bleef, links van de oprijlaan naar het poortgebouw, bewaard: een eenvoudig hek tussen twee vierkante pijlers met deksteen en bekronende eikel, alles van blauwe hardsteen. De onvolledig bewaarde bakstenen muur tussen oprit en tuin werd in 1879 kadastraal genoteerd, samen met de uitbreiding van het boerenhuis. Het dienstgebouwtje in de hoek van de straat en de oprijlaan, werd kadastraal pas in 1909 geregistreerd, samen met de lange straatmuur (6). Het volume gevormd door de kruinen van de oude parkbomen wordt in de goed bewaarde agrarische omgeving gepast begeleid door de witgeschilderde gebouwen wisselend van hoogte, door de witte straatmuren met gepikte voet, door de grijze dakbekleding, plaatselijk hersteld met rode pannen en tenslotte door de hoogstamboomgaarden en hun hagen van meidoorn.

BOMEN

Het parkje, dat heel wat van zijn oudste bomen verloor door kappingen in de periode 1948-1994, heeft een rijke onderbegroeiing van aronskelk, bos-

anemoon, klimop, sneeuwkllokje, speenkruid en sneeuwbes en veel opslag van gewone es (*Fraxinus excelsior*), gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) en ruwe berk (*Betula pendula*); dit zijn dan ook de soorten die in meer volwassen vorm voorkomen of voorkwamen.

Naast de ruïne van een tweestammige bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') noteerden we ook gezondere exemplaren van deze soort, gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*), een sterk overhellende en dus onmeetbare gewone haagbeuk (*Carpinus betulus*), Hollandse linde (*Tilia x europaea*), een aangetaste tamme kastanje (*Castanea sativa*), een mooie meerstammige taxus aan het einde van de vijver en treurwilg (*Salix alba* 'Tristis').

Opgemeten exemplaren: bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (335 en 381 cm inclusief de klimop) gewone beuk (*Fagus sylvatica*) (472 cm), een wel 20 à 25 meter hoog geschatte gewone platan (*Platanus x hispanica*) (587 cm), grootbladige linde / zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) (296, 400 cm), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) (255 cm) en een oude taxus (*Taxus baccata*) (195 cm).

NOOT

- (1) Voorheen bezat de schuur een gevelsteen met jaartal 1690 en ook is een wellicht 16 of 17de-eeuwse schouwmantel in renaissancestijl bewaard in de kelder van de voormalige boerderijvleugel die in het kasteel is opgenomen.
- (2) *Bouwen ...* 14N4, p. 335-339. S. CLAES, *La famille Claes de Hasselt aux siècles derniers*, onuitgegeven studie. J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, deel 6, Luik, 1876, p. 112-113. A. DEWELF e.a., *Het dorpsverleden van Vechmaal*, Vechmaal, 1978, p. 120
- (3) Hasselt, AK, 1841.
- (4) Hasselt, AK, Primitief plan Sectie A door J. Questienne, kwekeling (landmeter in opleiding), niet gedateerd. Verzamelkaart van Vechmaal, op het land geëindigd 23 oktober 1828, door J. Questienne, landmeter 1ste klasse. Voor Vechmaal is de 'Minute' (werkkaart) uit de Napoleontische periode bewaard en voor Sint-Pieters-Horne is die gedateerd "terminé le 18 Messidor an 13" (1807); het reliëf is er met arceringen weergegeven. Oudste eigenaarslegger, 1844
- (5) Hasselt, AK, Opmetingschets 1845 nr. 4.
- (6) Hasselt, AK, Opmetingschets 1879 nr. 15 en 1909 nr. 6.

BEZOEK: september 2002

HEERS, VEULEN: PASTORIE KASTEELSTRAAT NR. 12

Tuinruimte van de oude omgrachte 18de-eeuwse pastorie, in 1850 vervangen door de huidige pastorie met ommuurde voortuin en hekpijlers.

De eerste, in 1763 vermelde (1), pastorie van Veulen verschijnt op het Vóór-primitief kadasterplan uit vermoedelijk 1810 (2) (zie illustratie kasteel van Veulen). Zo kan men er zich een stereotiep beeld van vormen: een brug over de gracht leidde naar een erf waarrond een kleine bijbouw, een haakse vleugel en de pastorie liggen, met achteraan een tuin (Vóór-primitieve percelen nr. 260, 262 en 261, nadien gewijzigd in nr. 249, 248 en 247). Men leefde er toen blijkbaar 'entre cour et jardin', het geliefde woonmodel sedert het midden van de 18de eeuw.

De pastorie lag en ligt nog steeds op een perceel begrensd tussen de Kasteelstraat en de voormalige Ridder- of Dorpsstraat. In 1846 schrijft het toenmalig gemeentebestuur een aanbesteding uit voor de bouw van een nieuwe pastorie (3), die in 1853 op

De voortuin van de pastorie uit 1850 in Veulen

het kadaster verschijnt. De nieuwbouw ligt niet op het omgracht perceel aan de Kasteelstraat, maar halfweg het perceel aan de Dorpsstraat. Het is een uiterst sober neoclassicistisch gebouw met voortuin, twee bouwlagen, een leien zadeldak en een dubbel huisopstand van drie traveeën in de voor- en vijf traveeën in de achtergevel. De bakstenen straatmuur heeft nu recentere geglazuurde dekstenen en werd gedeeltelijk hermetsteld; ter hoogte van de voordeur springt hij achteruit voor een smeedijzeren hek tussen hardstenen pijlers uit de bouw-tijd van het huis. De pijlers zijn van een model dat in Heers wel meer voorkomt: vierkante monolieten met sokkel en geprofileerde deksteen. Het hek heeft vierkant stijl- en regelwerk en ronde onderspijltjes en spijlen met lanspunten. Ook ter hoogte van het rechterbijgebouw, nu dienstig als garage, was er een inrijhek tussen gelijkaardige pijlers; één draagt de inscriptie *Spes illorum immortalitate plena est* (vrij vertaald: de sterfelijken koesteren alle hoop). Een recht pad van stoeptegels in het gras, vertrekt bij twee flankerende hazelaars en leidt naar de voordeur van de pastorie. Een nieuwe tuinaanleg wordt gepland.

Het achterliggend perceel behield in 1853 nog zijn grachten en werd als tuin ingericht met een paviljoentje op de zuidelijke perceelsgrens. In 1912 noteert het kadaster de verdwijning van de noordelijke grachtarm naast het steegje (een voetweg van de voormalige Ridder- of Dorpsstraat naar het kasteel van Veulen) en de vervanging van dit paviljoen door een nieuw, aan het einde van de tuin, bij de gracht aan de Kasteelstraat. De resterende grachtarmen verdwenen van het kadaster in 1974, jaartal waarin de pastorie recente aanbousels kreeg (4). Plaatsbezoek wijst echter uit dat van de oude toestand nog sporen overblijven: een grachtarm blijft achteraan links als poel over en rechts herkent men het tracé van een tweede grachtarm.

NOOT

- (1) *Bouwen door de Eeuwen heen* ... 14N4, p. 345.
- (2) Hasselt, AK, *Vóór-primitief plan* s.n., s.d., met een andere perceelsnummering dan de Primitieve kaart door C. Moers; het Verzamelplan is 1830 gedateerd.
- (3) Hasselt, Archief Provinciebestuur, lijst 61, 3de directie, doos 18, dossiers 467-468 en 470-471. In 1850 bedraagt de uiteindelijke kostenstaat 6.395 fr. Gegevens verstrekt door de heer Jan Destreel, waarvoor dank.
- (4) Id., *Opmetingsschets* 1853 nr. 1; 1912 nr. 2 en 1974 nr. 1.

BEZOEK: juni 2002

▲
De geschoren haag
van gele kornoelje
met als eindpunt
twee bolvormen

HEERS, VEULEN: GEVLOCHTEN HAAG NIEUWESTEENWEG NR. 145

Gesnoeide, naar oude traditie gevlochten haag van gele kornoelje.

De gemengde moes- en bloementuin van een gesloten 19de-eeuwse hoeve, is aan de straatzijde over een lengte van 35 meter begrensd door een haag van gesnoeide en gevlochten gele kornoelje, een traditie in deze streek. Op de hoeken is de haag uitgewerkt tot twee ovale massieven. Naar verluidt is ze minstens 100 jaar oud en stond er voorheen ook een prieeltje van gevlochten en gesnoeide gele kornoelje in de tuin. De tuinsite komt als dusdanig al voor op de Primitieve kadasterkaart (1) van kort voor 1830 maar de gebouwen evolueerden naar een gesloten opstelling.

NOOT

- (1) Hasselt, Archief van het kadaster, sectie B, s.d., Verzamelplan gedateerd 1830.

BEZOEK: juni 2002

Het aanlegplan
voor de jardin
anglo-chinois
in Veulen (bewaar-
plaats onbekend)

HEERS, VEULEN: KASTEEL VAN VEULEN KASTEELSTRAAT

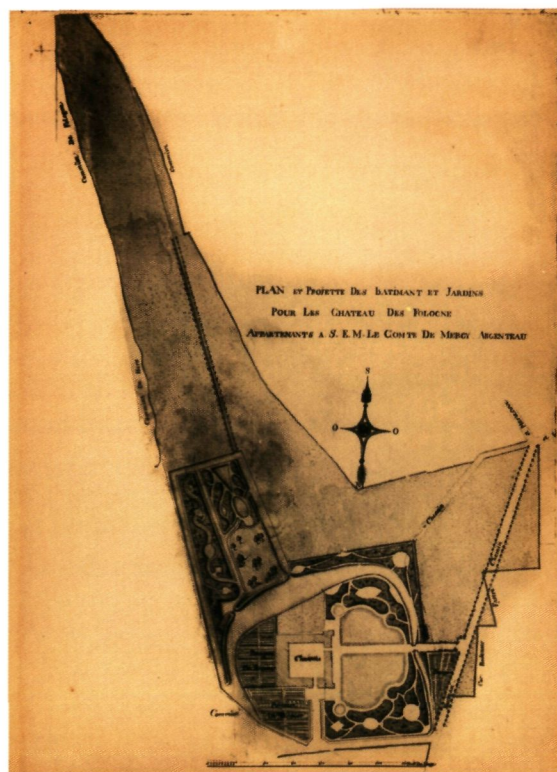
Kasteeldomein van ca 10 ha met landschappelijk park, vertrekkend van een vermoedelijk deels gerealiseerd 18de-eeuws ontwerp voor een 'jardin anglo-chinois', aangepast in vroeg-landschappelijke stijl tijdens de eerste jaren van de 19de eeuw en uitgebreid naar plannen van landschapsarchitect Galoppin het tweede kwart van de 20ste eeuw. Onlangs gerestaureerde gebouwen van 1747 met oudere kern en weinig ingrijpende uitbreidingen uit de 19de en 20ste eeuw; gedeeltelijk bewaarde ringgracht, deels herwerkt tot landschappelijke vijver, 19de-eeuwse ingangshekken en interessante bomen.

Noch Loons, noch Luiks

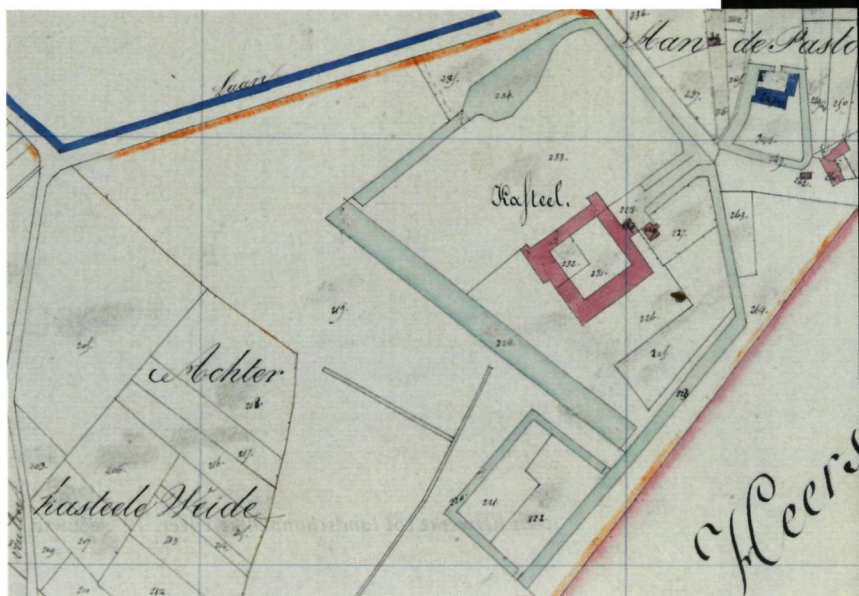
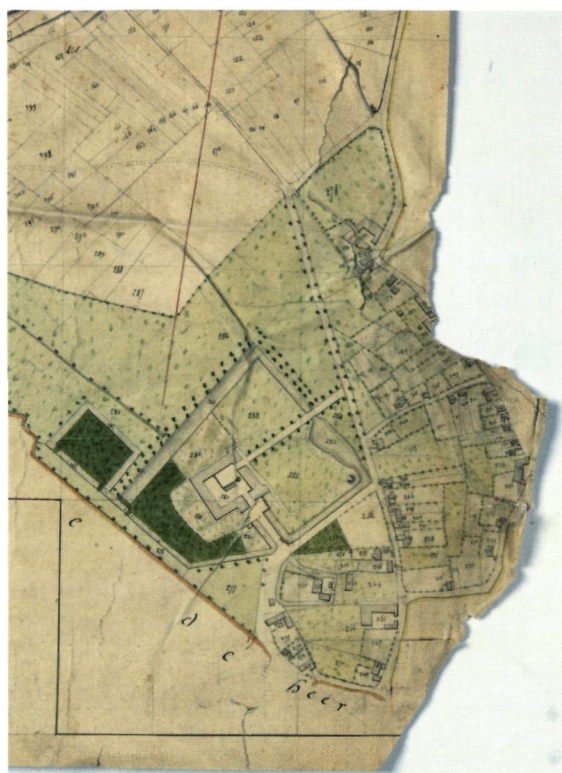
Het kasteeldomein van Veulen is, zoals het naburige kasteel van Heers, ingeplant op een moerassige plek in de vallei van de Veulense of Heersebeek, die zich iets noordelijker in de Herk stort. De kasteelgrachten bezaten een eigen bron en waren met de beek verbonden.

Veulen (1) was sedert 1219 een Brabants leen dat juridisch tot het beroepshof van Vroenhoven behoorde en door de Vrede van Munster (1648) bij de Verenigde Provinciën werd ingedeeld, wat lang en tot het verdrag van Fontainebleau (1785) tot conflicten leidde. Op de Ferrariskaart (1774-1775) is Veulen (Fologne) dan ook als 'Hollandse enclave' aangeduid. De heerlijkheid zelf, waarvan Jan van Gutschoven (†1376) de eerst vermelde heer was, werd achtereenvolgens vererfd door de families van Merode, Berlo en Argenteau. In 1712 werd Veulen verkocht door Florimond Claude graaf de Mercy

▼ Luchtfoto van het kasteel van Veulen vóór de jongste restauratie

(1666-1734), veldmaarschalk in het Oostenrijkse leger, die zelf het goed had geërfd van Robert Ernest d'Argenteau (†1690), commissaris-generaal van militaire zaken in het Prinsbisdom Luik. De nieuwe eigenaar was Philippe Balthasar baron van Villers, niet voor lang echter, want in 1735 kwam het goed weer in handen van Florimond Claude's adoptiefzoon Antoine Ignace Charles Auguste d'Argenteau (1692-1767). Hij plaatste de Mercy voor zijn eigen naam, werd veldmaarschalk van Maria Theresia en stierf op zijn landgoed in Hongarije. Zijn enige zoon Florimond Claude Charles de Mercy Argenteau (1727-1794) was zijn erfgenaam; die was in diplomatieke dienst van het Oostenrijkse hof, was jarenlang zaakgelastigde aan het Franse hof en stierf op missie in Londen. Zijn testament stelde een familielid, baron François Joseph d'Argenteau (1780-1869), als universeel erfgenaam aan. De erfenis was zeer aanzienlijk, het testament werd juridisch aangevochten en pas drie jaar later rechtsgeldig verklaard, onder meer dank zij de inzet van de familie Claes, die al van in de 17de eeuw rentmeesters leverde voor het domein in Veulen (2). François Joseph, eerst kamerheer van Napoleon en in 1815 van koning Willem I, trok zich bij de creatie van België in 1830 terug op het voorvaderlijk kasteel van Argenteau. Veulen, toen gelegen in het departement van de Nedermaas, had hij al in 1809 verkocht.

◀▲
 Het Vóór-primitief en het Primitief kadasterplan van Veulen. Het eerste uit vóór 1815 heeft het noorden rechts, het tweede van vóór 1830 heeft het noorden boven (Hasselt, AK)

In de koop waren begrepen het kasteel met hoeve, vijvers, landerijen, weiden en bos, samen 76 ha, en de watermolen Wijngaarde geheten met zijn aanhorigheden en 8 ha land. De wapensteen met inscriptie: 'Misir Jan Francois baron d'Argentiau Vic de Loo / Agnes Ernestine Contes de Rivir A° 1669' in de zuidertoren van het kasteel, is van deze watermolen afkomstig en werd bij de verkoop van de molen begin 20ste eeuw, hier ingemetseld. Antoine Ignace Charles Mercy Argenteau, die sedert 1735 in het bezit was van Veulen, moet verantwoordelijk zijn voor het uitzicht van het huidige kasteel en de wapensteen Mercy met jaartal 1747 boven de inrijpoort hebben laten inmet-selen; het kasteel bezit echter een oudere kern die tot de 15de eeuw zou opklimmen en meerdere malen werd herwerkt (3). In de correspondentie uit de jaren 1740-1750 met zijn rentmeester in Veulen, is er regelmatig sprake van plannen en bouwmaterialen en instructies voor de vernieuwing van het kasteel (4). Van zijn oom Florimond Claude de Mercy is een brief aan zijn rentmeester bewaard waarin hij hem opdraagt goed zorg te dragen voor de Spaanse brem ('*cytise*') die hij uit Spanje liet verzenden voor het park in Veulen omdat het een zeldzame plant is die in de lente mooie bloemen draagt. Hoewel ze als krijgsheren of als hovelingen grotendeels in het buitenland vertoefden en over nog andere bezittingen hier te lande beschikten, bleven de 18de-eeuwse eigenaars van Veulen zich niettemin om Veulen bekommeren.

De nieuwe eigenaar in 1809 was Joseph André de Donnea, ridder, handelaar en eigenaar gevestigd te Luik (1772-1836). Hij behoorde tot een familie die sinds 1606 in Luik was gevestigd en bedrijvig was in de verwerking en verhandeling van ijzer (5). In 1836 kwam het door vijf generaties verzamelde patrimonium samen in handen van Joseph André's broer Charles de Donnea (1776-1857). Bij zijn dood in 1857 kon die elk van zijn zes kinderen een kasteel nalaten. Veulen en het voorvaderlijke hotel in Luik waren het erfdeel van zijn oudste zoon Alexis (1811-1880), die al vanaf 1836 het beheer van Veulen waarnam. Zijn nakomelingen bewoonden het kasteel tot het in 2001 in nieuwe handen overging. De restauratie van de gebouwen is momenteel aan de gang.

Een nieuw kasteel

In *Les Délices du pays de Liège* (6), wordt Veulen beschreven rond 1740, vóór de verbouwing tot het huidige kasteel. Er wordt geen tekening bij gepubliceerd, maar de auteur beschrijft de ligging in een zeer vruchtbare streek, signaleert de wegen er naar toe als lange lanen van hoog opgaande bomen die haast een bos vormen en meldt dat het kasteel met zijn brede slotgracht, niet meer door zijn eigenaars bewoond wordt. Generaal majoor graaf d'Argenteau (Antoine Ignace Charles dus), erfgenaam van veldmaarschalk Florimond-Claude de Mercy wordt op dat moment als eigenaar genoemd.

De huidige gebouwen in Veulen bezitten een oudere kern die tot de 15de eeuw zou opklimmen, maar de opeenvolgende verbouwingen en aanpassingen, onder meer van de muuropeningen, de vloeren en de plafondhoogte, resulteerden niettemin in een naar buiten toe vrij homogeen geheel. Het kasteel bestaat vandaag uit vier vleugels in late Maasstijl rond een binnenkoer met het jaartal 1747 aangegeven in de wapenstein boven de inrijpoort van de woonvleugel. Deze laatste, met een huiskapel boven de poort, neemt de oostelijke zijde in, de schuur beslaat de westelijke en het wagenhuis en de stallen sluiten het vierkant. De woonvleugel onderscheidt zich van de boerderij door de drie verdiepingen tellende hoektorens met mansardedak, uibekroning en smeedijzeren windvaan. Het kasteel is slechts één kamer diep, telt dertien traveeën en twee bouwlagen onder een leien zadeldak met wolfseinden; door een uitbreiding ten koste van de binnenkoer zijn de *en-suite* salons nu ook (en sinds 1910) via een brede gang bediend. De haardplaat van het grote salon draagt wel het wapen de Mercy, maar toch dateert de aankleding van de twee salons in laat classicistische stijl (marmeren schouw, lage lambrizing, stucwerk) uit de 19de eeuw. Het is een getuige van het nieuwe gebruik van het kasteel als buitenhuis voor een familie uit de lagere Luikse adel. Pas tegen het einde van de 19de eeuw zal Veulen permanent bewoond worden.

Het nieuwe kasteel volgt niet het bouwschema van de midden 18de-eeuwse kastelen van het *'entre cour et jardin'*-type, maar dat van een vierkanthoeve. Mogelijk heeft dit te maken met het aanvankelijke verbouwingsprogramma, niet bedoeld als vaste verblijfplaats voor de eigenaar – die verbleven meestal in het buitenland of in hun hotel in Luik of in hun kasteel van Argenteau – maar in de eerste plaats als hoeve met een woning voor hun pachters of voor hun rentmeesters, waarin hoogstens een 'herenkwartier' bleef gereserveerd. Begrippen als *bien-séance*, *convenance*, *le juste milieu* en *l'art de la distribution*, die sinds de jaren 1730 de architectuur (en de tuinarchitectuur), bepaalden vindt men immers in Veulen niet terug. De typologie van de nieuwbouw is niet in overeenstemming met de status van de familie de Mercy Argenteau. De vermelde salons, waarvan de plafonds en de vloeren werden verlaagd (7) en de decoratie zoveel recenter is dan de bouwperiode, wijst in dezelfde richting.

Van in de 18de eeuw waren er wel twee toegangen: een formele toegang als dreef vanuit het oosten naar de vermelde poort in de woonvleugel en een tweede

toegang vanuit het zuiden naar de binnenkoer, via een poort in de boerderijvleugel. In oudere kastelen met de neerhof-opperhofstructuur wordt zulke scheiding pas een goede honderd jaar later doorgevoerd, meestal ter gelegenheid van de verlandschappelijking van de aanleg die dikwijls gepaard ging met een heroriëntering van het kasteel (8).

Op de Ferrariskaart werd ongetwijfeld al het nieuwe kasteel afgebeeld, zij het dat de oriëntatie niet correct is. Het goed ligt ten westen van het dorp, links van de omgrachte pastorie en heeft binnen zijn grachten tuinen waar later de nutstuinen worden gesignaleerd; er zijn geen tuinen aan de voet van het kasteel, waar later de siertuinen zullen liggen.

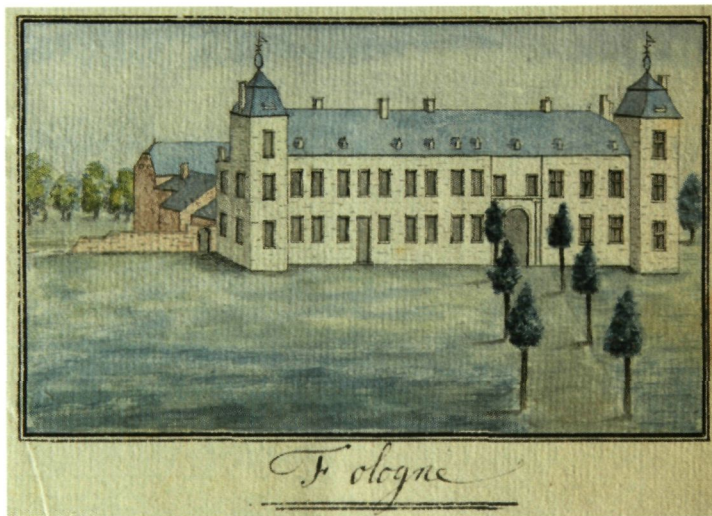
Een nieuwe 'jardin anglo-chinois'?

Er werd voor de tuinen bij het nieuwe kasteel een ontwerp opgesteld dat niet uit de bouwperiode (1747) dateert, maar te oordelen naar de stijl, eerder uit de jaren 1760-1770. Dan moet ofwel Antoine Ignace Charles de Mercy Argenteau de opdrachtgever geweest zijn, of wel zijn zoon Florimond Claude, die hem in 1767 opvolgde. Het plan is getiteld *'Plan et projette des batimant et jardins pour les chateau des Folognes appartenants à S.E.M le comte de Mercy Argenteau'* (9). Het is een voorstel voor een *'jardin à l'anglaise'*, het vroegste type van landschappelijke tuin in onze gewesten, ook wel *'jardin anglo-chinois'* genoemd, een vastelandse interpretatie van de Engelse landschapstuin, die geïnspireerd was door Chinese modellen. Dit tuintype maakte vooral opgang na de publicatie van William Chambers' *Designs of Chinese Buildings* (1757) en *A Dissertation on Oriental Gardening* (1772) (10). In Veulen leidde dit tot een eerder kleinschalige, gesloten, welomlijnde tuin ten noordwesten en ten oosten van de gebouwen. De landschappelijke gracht die op het plan in een wijde boog het kasteel omringt, moet de hergetekende slotgracht zijn die de Saumery vermeldde. In het grasveld ten oosten van het kasteel herkent men een klassieke spiegelboog waarvan de vormen afgerond werden. Tussen de gracht en de westelijke vleugel ligt een erg ruime moestuin met langwerpige bedden. De paadjes tussen de struiken en bosjes zijn kronkelig en afgewisseld met ronde of ovale open plekken in het groen, die niets anders zijn dan bosquets en *'cabinets de verdure'* uit de klassieke tuinaanleg. Meestal waren dit soort tuinen gestoffeerd met tal van artefacten (beeldhouwwerk, inscripties) en 'fabriekjes', vaak 'chinoiserieën' als pagodes, boogbrugjes, paviljoentjes.

Veulen in de 19de eeuw

Of dit aanlegplan geheel of gedeeltelijk werd uitgevoerd blijft de vraag. Een gelijkenis met de Vóór-primitieve en de Primitieve kadasterkaarten (11) kan niet ontkend worden en op hun beurt vertonen de kadasterkaarten een grote overeenkomst met de huidige aanleg, vooral in het oostelijk deel van het park. Omwille van de Franse betiteling mag het Vóór-primitieve plan, dat nog erg figuratief is opgevat, in de Napoleontische periode (vóór 1815) gesitueerd worden. Het jaartal 1830 op de verzamelkaart van Veulen is in elk geval een datum antequem voor de sectiekaart. De percelen en hun nummering zijn niet dezelfde voor beide kaarten, maar er is weinig verschil in de structuur en de oppervlakte van het domein. De globale vorm (plus minus een pijpenkop) komt overeen met die van het 18de-eeuwse ontwerp. De aanleg vandaag in dit gedeelte is echter niet die van een 'jardin anglo-chinois', wel die van een park in vroeg-landschappelijke stijl. Wordt het ontwerpplan al of niet gedeeltelijk uitgevoerd en werd het door de laatste Argenteau versoberd rond 1800 of was het Joseph André de Donnea die na 1809 als nieuwe eigenaar de versobering in de geest van zijn tijd doorvoerde?

Het kasteel bevindt zich tussen een grote boomgaard ten westen (primitief perceel nr. 219, meer dan 6 ha) en de dorpsbebouwing met de omgrachte pastorie ten oosten (perceel nr. 246 en 247). Het is omgeven door ringgrachten (percelen nr. 223 en 224, als vijver genoteerd), die veel strakker zijn dan op het 18de-eeuwse ontwerp. Enkel in de oostelijke hoek valt er een landschappelijke vorm te herkennen, die niet voorzien is in het ontwerp. Er is een duidelijke functionele opdeling van het grondgebruik binnen de grachten. Ten noorden en ten oosten, aan de voet van het kasteel (perceel nr. 232) ligt een lusttuin (perceel nr. 233 en 235) ook veel strakker van vorm dan de verwaterde spiegelboog op het ontwerpplan. De bedrijfsgroten, namelijk een boomkwekerij (perceel nr. 225, als tuin), een (moes)tuin (perceel nr. 226), en een bouwland (perceel nr. 227) liggen ten zuiden en ten westen aansluitend bij de dienstvleugels, een dienstgebouw en een brouwerij die ook als bakhuis dienst deed (percelen nr. 231, 229 en 230). Tussen de gracht en de beek liggen percelen weide (nr. 264) en hooiland (nr. 265). In hun eigen omgrachting (nr. 220, als vijver) liggen nog een perceel boomkwekerij (nr. 221) en een bouwland (perceel nr. 222), die samen één grote boomkwekerij vormden ten tijde van het Vóór-primitief plan. Deze laatste percelen herkent men van op het ontwerpplan, waar dit deel omgracht is,

▲
De aquarel met het
kasteel van Veulen
door Philippe de
Corswarem
(Lummen Stichting
de Moffarts)

door een kanaal in twee is gesneden, aansluit op de ringgracht van het kasteel en doorsneden wordt door de typische slangvormige paadjes van de anglo-chinois-stijl. Moeten we hierin een eerste aanzet zien van een realisatie van het ontwerpplan dat door de dood van Antoine Ignace Charles de Mercy Argenteau in 1667 niet verder werd gezet? Of is het een overblijfsel van een oudere toestand die het kadasterplan en het ontwerp gemeen hebben? Of is het ontwerp misschien wel recenter en was Florimond Charles er de opdrachtgever van en werd de uitvoering onderbroken door zijn dood en de erfenisdisputen van 1794-1797?

Het belang van bomen in het kasteeldomein wordt in de oudste kadastrale kaart geïllustreerd. Een dubbele rij bomen omzomen de dorpsweg naar het goed, de rechte oprit naar het kasteel en drie vierden van de ringgracht. Een enkele bomenrij slechts begeleidt de loop van de beek en het perceel boomkwekerij. De bosquets, cabinets en kronkelpaadjes komen niet op de kadasterplannen voor. Of dat is omdat ze wegens het zware onderhoud niet meer bestonden of misschien nooit hebben bestaan, blijft een open vraag. In elk geval werd de ringgracht nooit omgevormd zoals op het ontwerp is voorzien.

De lusttuin (perceel nr. 282 en 284, Primitief nr. 233 en 235) komt voor als een park in eenvoudige, vroeg-landschappelijke stijl met in de oostelijke hoek een als langwerpige vijver hergetekende grachtarm. Stippellijnen op de oudste kaart geven een L-vormige wandelweg aan, vertrekkend van de ingangsdreef en van de kasteelpoort, naar een kleine verhevenheid in de oostelijke hoek. Zowel dit wandelpad als het heuveltje bestaan vandaag nog

steeds, nu staat daar een lege gemetselde bakstenen sokkel voor een Diana. Aan de overkant van de vijver beantwoordde daar een Apollo aan met boog en pijlkoker, geplaatst op een mooi geprofileerde hardstenen sokkel (12). Beide beelden waren in terracotta en sneuvelen de laatste jaren van de 20ste eeuw.

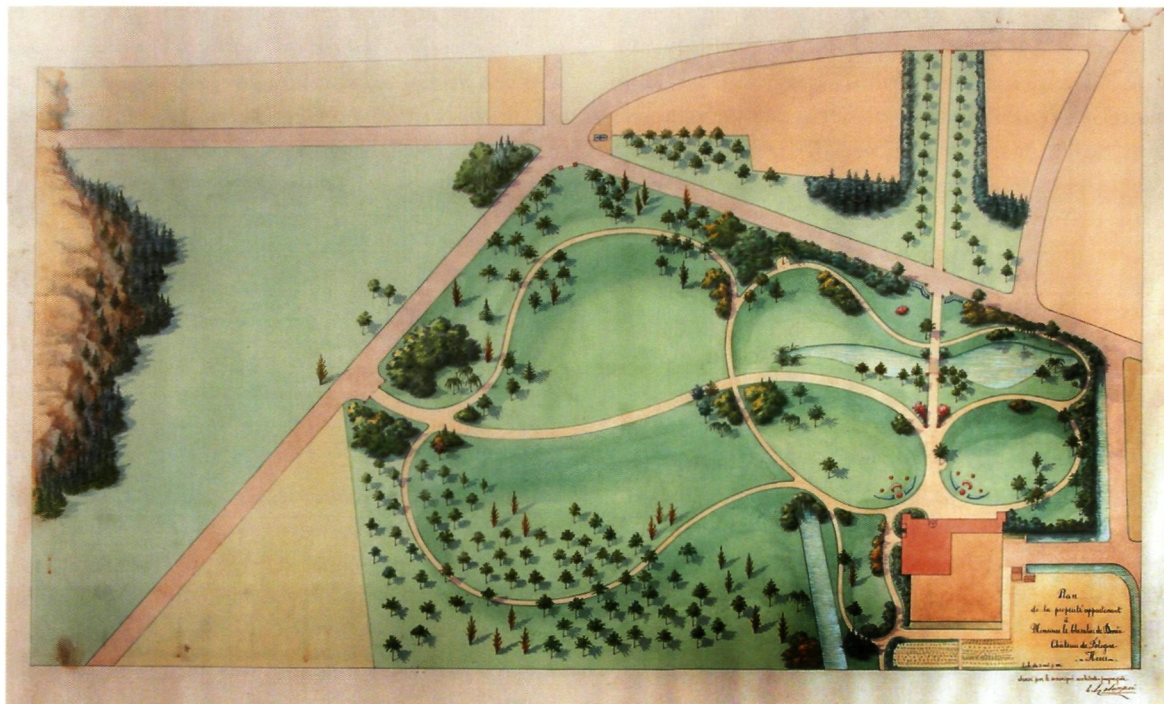
De nutstuinen zijn door paden verdeeld in kleinere percelen (allemaal nr. 280) en sluiten aan op een groot, U-vormig perceel boomkwekerij (perceel nr. 279). Tot de laatste decennia van de 20ste eeuw lagen hier nog de moestuinen, die later als bloementuin in gebruik waren.

Bij de eerste kadastrale schatting in 1841 (13) wordt het kasteel als volgt beschreven: *'Goed en wel ingerigt, geheel in steenen gebouwt en met schallien gedekt, hebbende beneden een vestibule leidende links naar een voorkamer, van daar naer eene schoone eetkamer en vervolgens naer eene fraeye zael, waer agter nog drie vertrekken zijn; aen den regter kant bevindt zich eenen schoonen keuken, eene waschplaets, eene badkamer en twee andere vertrekken; in de vestibule vind men eenen fraeyen trap die naer boven leid, alwaer men links 7 goede kamers heeft en regts twee en een kapel; boven de eerste verdieping is het zolder. Verder is er een goed koetshuis en stal voor 8 paerden, waerboven drie vertrekken, dienende voor knechts, boven die vertrekken hooizolder; het is op eenen laegen en vochtigen grond gelegen.'*

Zoals het in de kadastrale stukken ter voorbereiding van de schattingen heet, was de tuin, op te vatten als moestuin, *'met vijvers omringd, bezorgd door eenen tuinman, op goeden grond gelegen en eigen tot het teelen van alle soorten van fijne groenten'*. In 1844, datum van de oudste kadastrale legger, is ridder François Charles Alexis de Donnea, rentenier te Luik de eigenaar van het kasteeldomein.

De aquarel van Philippe de Corswarem (1759-1839) die rond 1800 in de streek bedrijvig was en ook in Veulen passeerde toen de benedenramen nog niet verlaagd waren en een deurvenster nog rechtstreeks toegang gaf tot de tuin, illustreert mooi de beide toegangen tot de gebouwen. De oprit naar het erf (perceel nr. 228, als weide), links op de tekening werd omstreeks 1900 (het boerenhuis was al uitgebreid) gefotografeerd tijdens de levering van steenkool, wat interessante details oplevert over de inrichting. De oprit loopt over de dijk tussen twee haakse, korte armen van de ringgracht. Op de foto is de zuidelijke arm al gedempt (14) maar in het reliëf nog aanwezig. De keermuren bakenen een soort voor-erfje af dat gekasseid en van het kasteelpark gescheiden is door een bakstenen muur met deurtje. Deze muur, die nog bestaat, was toen de Corswarem tekende blijkbaar nog in aanbouw. In elk geval bewijst deze foto eens te meer de grote nauwgezetheid van de Corswarem. Moeten we dan uit het feit dat hij boven de inrijpoort geen wapenstein tekent en dat de twee venstertjes kleiner zijn

► Het ontwerpplan voor de uitbreiding van het kasteelpark van Veulen ondertekend door E. Galoppin

dan nu het geval is, concluderen dat de wapenstein naderhand werd ingebracht, zoals ook de steen in de linkertoren uit de watermolen afkomstig is? Toen Corswarem de kasteelgevel tekende waren er ook nog kruisen in de bovenvensters links van de poort, rechts waren ze toen al verdwenen maar luiken waren er niet. Door de witgekalkte gevels onderscheidt het kasteel zich van de neerhofgebouwen.

De functionele opdeling die de toegang tot het goed kenmerkt, was ook op de binnenkoer een feit: het erf van het kasteel is gescheiden van het boeren-erf. Op het Primitief plan is die door een muur – en vandaag door recentere bijgebouwen en een smeedijzeren hek – verdeeld in een neerhof (primitief perceel nr. 231), begrepen tussen de schuur en de stalvleugels, en een veel kleiner dienst-erf (primitief perceel nr. 232) in de noordoostelijke hoek, gelegen bij de formele toegang, het wagenhuis en de paardenstal van het kasteel. Op het Vóór-primitief plan is dit ook het geval; toen bestond de afscheiding deels uit een gebouwtje in het midden van de binnenkoer, maar de aard van het overige is onduidelijk; mogelijk is hier een kanaaltje getekend en een waterbekken, ondergronds gevoed door de noordelijke arm van de beek.

Sinds het begin van de 19de eeuw vallen er geen fundamentele wijzigingen aan het kasteel van Veulen te noteren. In 1865 (15) wordt de brouwerij naast de oostelijke poort, als perceel bij de boerderij betrokken; we interpreteren dat als het einde van de eigen huisbrouwerij, die ondergebracht was in een mooi, 18de-eeuws gebouw met schouw en vier zeilgewelven, een schitterend staaltje van baksteenmetselwerk dat vandaag in slechte staat verkeert. Tijdens het ancien régime brouwden hier alle dorpingen, nadien werd er, zoals het kadaster noteerde, 4 à 5 maal per jaar voor eigen gebruik door het kasteel gebrouwen (16). Kleine uitbreidingen worden in 1885 (17) gesignaleerd, met name het dwars stalletje op de binnenkoer en de uitbreiding van het pachtershuis bij de zuidelijke inrijpoort. De nog bestaande smeedijzeren poort tussen het grote boeren-erf en het kleine erf bij het wagenhuis, dateert vermoedelijk ook uit deze periode. De grote open stelplaats bij de zuidelijke oprit is een vergroting uit 1901 en 1912 van een al op het Primitief kadaster bestaand gebouwtje. In 1912 registreert (18) het kadaster nog de al gesignaleerde gaanderij die de *en suite*-salons van het kasteel moest bedienen en de komst buiten het erf van de nog bestaande lage varkensstal, tegen de afsluitmuur van het park. In

1935 (19) volgt de demping van een grachtarm en in 1956 (20) de verdwijning als perceel van de zuidelijke haakse gracht naast de oprit. Ondertussen groeide het grondbezit van de kasteelheren in Veulen aan tot meer dan 113 ha in 1912 (21).

Uitbreiding en nieuwe aanleg in de 20ste eeuw

In 1935 gebeurde er ook een uitbreiding van het kasteeldomein met een dertiental percelen, die in 1841 in de Primitieve legger nog eigendom waren van verschillende boeren, dagloners en kleine ambachtslieden uit het dorp. Het park is van dan af meer dan 12 ha groot en reikt tot aan de weg tussen Klein Gelmen en Gutschoven (de huidige Veulenstraat). Op de grens van het domein is er een afsplitsing naar Veulen (de huidige Kasteelstraat) en het zijn deze beide straten die het domein tot vandaag toe begrenzen. Op de kaart van het *Dépot de la guerre* van 1871 (terreinopname) en op die van het Institut Carthographique Militaire van 1904 (uitgave respectievelijk 1878 en 1922) ziet men dat het kasteeldomein in oppervlakte, structuur en aanleg weinig of niets verschilt van de eerste kadastrale kaarten.

De familie de Donnea bewaart voor het uitgebreide domein een niet gedateerd ontwerp in landschappelijke stijl, met in de cartouche '*Plan de la propriété appartenant à Monsieur le chevalier de Donnea Château de Fologne à Heers*' en onderaan buiten kader '*dressé par le soussigné architecte paysagiste E. Galoppin*'. De voornaaminitialiaal stelt enige problemen. In de tuineninventaris van Vlaams Brabant zijn er twee ontwerpers met de familienaam Galoppin opgedoken (22). Emile Edmond (1851-1919) was hoofd van de gemeentelijke beplantingsdienst in Schaarbeek en ontwerper van het landgoed Groenenberg te Sint-Pieters-Leeuw, van de Ambiorixsquare, het Leopoldspark en het Josaphatpark alle drie in Elsene. Hij was ook actief in andere Brabantse kastelen en in de domeinen van Massogne (Ciney) et Senenne (Anhée). Anderzijds is er Jean Joseph Antoine Galoppin (1864-1941) die in 1917 de landschappelijke aanleg van het kasteel van Kerkom (in de Kerkstraat te Lubbeek) ontwierp en die ook rond 1930 een ontwerp tekende voor het domein De Leenberg te Lubbeek. De ontwerp- en tekenstijl van het Veulense plan zijn dezelfde als dat van Kerkom. Toch is het Veulense plan niet ondertekend door Jean Joseph Antoine (een leeftijdsgenoot van Fernand de Donnea, 1867-1949 die in 1911 Veulen erfde), maar door E. Galoppin, die onmogelijk Emile Edmond kan zijn vermits die al

in 1919 was overleden. Zou het misschien kunnen gaan om een lid van de familie van plantenkwekers die begin van de 19de eeuw in het Luikse actief waren? Deze firma leverde bijvoorbeeld planten voor het kasteel van Houx in de jaren 1836-1838 (23) en tegen het einde van die eeuw ook voor het park van kasteel Hex in Heks.

Het plan werd tijdens de tweede wereldoorlog uitgevoerd (tenminste toch de paden) door enkele dorpsbewoners die dankzij deze tewerkstelling door de burgemeester-kasteelheer aan deportatie naar werkkampen in Duitsland ontsnapten en gebeurde daarom volledig manueel (24). De formele, 18de-eeuwse toegang werd naar het oosten, over de Kasteelstraat verlengd als een dreef eindigend bij een 'barrier' van een boomgaard. Ten noorden, aan de Veulenstraat werd een nieuwe toegang gecreëerd met een afbuigende oprit die bij het kasteel eindigt. Links en rechts van deze oprit kwamen ruime grasvelden en een rondweg die in ruime bochten aansloot op de nieuwe oprijlaan en de bestaande padenstructuur – een liggende 8 die ook op de Dépotkaart herkenbaar is – in de oostelijke lusttuin vervoegde. Zo ontstonden, tenminste op papier, verschillende grasvelden met afgeronde vormen met op het snijpunt van de paden vrij dichte struikmassieven, solitaire bomen en, dicht bij het huis, kleurrijke bloemperken voor éénjarigen. Toen ook werd de noordelijke arm van de ringgracht voor een deel gedempt, onder meer met grond uit de noord-oostelijke hoek van het terrein; de verbinding met

▼
Het gerestaureerde
kasteelhek van
Veulen

de oostelijke, door een bron gevoede gracht bleef door een ondergrondse verbinding wel bestaan. Er werd bij het ontwerp geen gedetailleerd beplantingsplan geleverd en de aanplantingen en keuze van bomen gebeurde veeleer volgens goeddunken van de opdrachtgever, rekening houdend met de condities van het terrein, dat vooral ten westen erg nat is en dat plaatselijk een erg dunne vruchtbare laag bezit. Sommige bomen, zoals de eiken bij de nieuwe toegang bijvoorbeeld, waren afkomstig van het kasteel van Jannée (Haversin), waar de echtgenote van de opdrachtgever was opgegroeid (25).

De toegangen

Het domein heeft vandaag drie toegangen, de formele toegang naar de inrijpoort van het kasteel, de oprit naar het poortgebouw in de boerderijvleugel, beide uit de 18de eeuw en de toegang uit de 20ste eeuw aan de Veulenstraat. De oude formele toegang aan de Kasteelstraat, werd in de tweede helft van de 19de eeuw voorzien van een typisch kasteelhek in neoclassicistische stijl. De inrijpoort en de afsluithekkens aan weerszijden zijn gevat tussen vier hekpijlers en vormen samen een kleine excedra die de inrit voor rijtuigen moest vergemakkelijken. De vaste hekken en de poortvleugels volgen hetzelfde model met vierkant stijl- en regelwerk van smeedijzer voorzien van een krul tussen de dubbele onderregels en van lelies op de spijlen. De hekpijlers zijn van baksteenmetselwerk met sokkel, speklagen, deksteen en bekronende vazen van witte natuursteen met typische classicistische decoratiemotieven en de poortpijlers zijn beveiligd door geprofileerde schampstenen van blauwe hardsteen. De rechte, 18de-eeuwse oprijlaan naar het kasteel, aanvankelijk een dreef, loopt over een 19de-eeuwse bakstenen boogbrug over de wal, verankerd met zware boogstenen van gebouchardeerd arduin, en is beschaduwd door enkele bomen die uit de vroege 19de eeuw kunnen dateren.

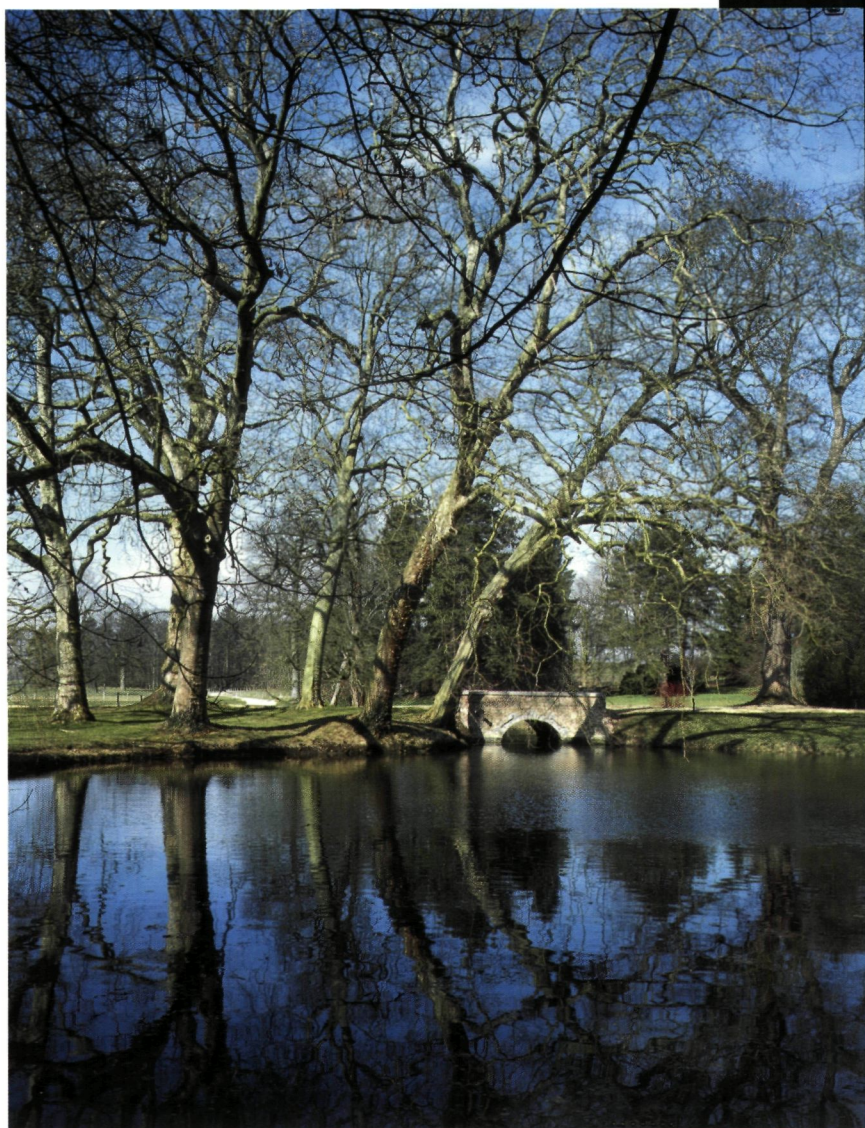
De toegang aan de Veulenstraat, uit de eerste helft van de 20ste eeuw, heeft eveneens vier vierkante pijlers met vlakke deksteen, maar ze zijn lager en onversierd; de vaste hekken zijn van eenvoudig stijl- en regelwerk met gepunte onderspijltjes en ronde spijlen met lanspunten; het brede poorthek heeft een kleine krul ter ondersteuning van de bovenregel en getorste onderspijltjes. Het is het vertrekpunt van een lange, in het Galoppinplan voorziene afbuigende oprijlaan tussen de als weide opgevatte grasvelden met bomen in de rand, die eindigt bij het kasteel en de oude formele oprijlaan, een knooppunt dat door een oudere monumentale

inlandse eik (*Quercus robur*) met stamomtrek van 444 cm wordt gemarkeerd.

De zuidelijke toegang naar het poortgebouw en het boeren erf, is recent beveiligd door een hoge draadafsluiting die rond het hele domein loopt. De oprit naar het poortgebouw is (of was tenminste) een dijk tussen de twee haakse grachtarmen, geflankeerd door een mooie open stelplaats met monumentaal pannen dak (links) en een contrasterende lage varkensstal tegen de keermuur (rechts), beiden uit de eerste jaren van de 20ste eeuw. Deze constructies bakenen zoals op de foto van rond 1900 een klein voorerf af, deels gekasseid, waarop ook de uitbreiding van het pachtershuis werd gebouwd. De ruime, gekasseide vierkante binnenkoer is zoals hoger beschreven verdeeld in een L-vormig boeren erf en een kleiner ook gekasseid vierkant dienst erf; dit ligt in de hoek tussen de inrijpoort in de kasteelvleugel en de noordelijke vleugel met het wagenhuis en de paardenstal, die zoals de overige gebouwen uit de 18de eeuw dateren. Aan de parkzijde kreeg deze vleugel later een kleine uitbreiding bij de omvorming tot bijkomende woning. De zuidelijke vleugel omvat de inrijpoort, het pachtershuis, en een deels ingestorte koestal. Ten westen ligt de schuur, die haar huidige vorm pas verkreeg na een brand in 1930 (26): een lager middendeel onder zadeldak, tussen twee hogere delen op de hoek, die afgedekt zijn met een kunstleien zadeldak met wolfseinden en smeedijzeren windvanen. De westgevel is blind, – hij werd als fruitmuur gebruikt –, en de erfzijde heeft nu drie schuurpoorten. Alle gevels kregen begin van de 20ste eeuw – toen het voegwerk werd hersteld en in de meeste ramen de huidige kleine roedeverdeling werden geplaatst ter vervanging van achtruiters – een baksteenkleurige afwerking die de homogeniteit moest verzekeren. Deze rode laag verving de vroegere witte kaleilagen die het kasteel in zijn groene omgeving van ver deed oplichten en de dialoog verzekerde tussen architectuur en natuur.

Het kasteelpark vandaag

Het park valt vandaag uiteen in drie ook visueel duidelijk te onderscheiden zones: het parkje op de plaats van de oude 18de-eeuwse siertuin, de zone met de nuttuinen ten westen van de gebouwen en de 20ste-eeuwse uitbreiding. Op het raakpunt van deze drie tuinen en op enige afstand van de noord-oostelijke hoektoren van het kasteel, staat de reeds vermelde solitaire zomereik met zijn mooi uitgegroeide kruin, die in het huidig aanzien van het park de hoofdrol speelt.

▲
De vijverarm bij de
rechte oprit naar
het kasteel van
Veulen

De zone aan de Kasteelstraat behield tot vandaag zijn uitstraling van vroeg landschappelijk parkje. Het strekt zich uit tot aan de voet van het kasteel, grenst aan de Kasteelstraat ten oosten en ten zuiden, waar de 18de-eeuwse grachtarmen bewaard bleven. Het park wordt van de zuidelijke oprit gescheiden door de L-vormige bakstenen muur (getekend door Philippe de Corswarem) met steunberen aan de parkzijde; zijn korte haakse zijde is keermuur van de hier doodlopende grachtarm. Het parkje heeft een vrij dichte bomenrand met treur-es, paardekastanje, zomereik, treurwilg, enkele bomen en boomgroepjes die tot 250 jaar oud zijn, en een ruim grasveld dat in twee wordt gesneden door de 18de-eeuwse toegangsdrif. Het belangrijkste attractiepunt is de oostelijke als parkvijver opgevatte grachtarm, aanvankelijk door een bron gevoed, die in verbinding staat met de zuidelijke gracht en ondergronds weliswaar met de westelijke arm.

Het uitbreiding van
het park in Veulen

Rond deze vijver vindt men enkele van de oudste bomen van het domein, onder meer een zestal mooi uitgroeide platanen in een ovaal geplant bij de reeds vermelde brug over de vijver. Hier bevindt zich nog steeds het heuveltje dat op de Vóór-primitieve kadasterkaart stond aangegeven, met de al vermelde lege bakstenen sokkel. Ook de tegenhanger, een arduinen sokkel zonder beeld, bleef bewaard aan het ander uiteinde van de vijver. In de beboste rand langs de Kasteelstraat, voorzien op het plan van Galoppin, loopt een wandelpad, één van de weinige behouden paden, dat vertrekt bij de oprijlaan, over de vijver voert en eindigt bij de afsluitmuur van het park. Hier ook staat een lege arduinen sokkel, van dezelfde factuur als bij de vijver. Bij het kasteel, in de rand van het grasveld, zijn plantenbedden uitgespaard die nu met rozen zijn beplant. De massieve vazen die hier nu liggen zijn afkomstig van de balustrade die eertijds het platdak van de gaanderij op de binnenkoer versierden.

Van de talrijke gebogen paden die Galoppin in het park voorzag en die naar verluidt werden uitgevoerd, is niets zichtbaars overgebleven, tenzij de kromme oprijlaan die de noordelijke uitbreiding in twee uitgestrekte weiden verdeelt. Alleen de randen

bij de straat werden beboomd, zodat men vanuit het grindterras bij het kasteel een mooi en breed perspectief heeft op gevarieerde vormen en kleuren. Een herkenning met Galoppins voorstel voor de beplanting is er niet: de noordoostelijke hoek is dicht beboomd, er zijn weinig of geen struiken en er is naar het noordwesten een door twee bruine beuken ingekaderd doorzicht op het agrarisch landschap uitgespaard.

De voormalige nutstuin is begrensd door de noordelijke grachtarm, de schuur, het verlengde van de kasteelstraat en de westelijke gracht met in de rand een rij populieren. De noordelijke gracht, doet dienst als tweede vijver – naar vorm is het eerder een kanaal; hij is omringd door een weelderige begroeiing, onder meer een rij van acht fijnsparren op rij en is van de voormalige moestuin gescheiden door een haag van taxus (*Taxus baccata*). De oostelijke begrenzing wordt gevormd door een rij hazelaars bij de schuurgevel en in het verlengde door een draadafsluiting met een moestuinhekje dat toegang geeft tot een zwembad en sauna in de tuin bij de noordelijke vleugel. De tuin is nu een grasveld, waarin een rij van tweemaal zes hoge rozenstaanders van smeedijzer en de muren (met mooi

afgewerkt oculus) van een kleine kweekkas-oranjerie de enige restanten zijn die wijzen op de vroegere functie van moes- en bloementuin.

BOMEN

Voorkomende soorten: Bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea'), canadapopulier (*Populus x canadensis*), gewone taxus (*Taxus baccata*), gewone esdoorn met purperrode bladonderzijde (*Acer pseudoplatanus* 'Purpureum'), gewone hazelaar (*Corylus avellana*), zomereik (*Quercus robur*), treurwilg (*Salix alba* 'Tristis'), treur-es (*Fraxinus excelsior* 'Pendula'), witte paardekastanje (*Aesculus hippocastanum*) en als struiken vlier, boerenjasmijn, sneeuwbes.

De opgemeten exemplaren zijn een bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (293 cm) en een rij fijnspar (*Picea abies*) (162 cm) in de voormalige nutstuin; zomereik (*Quercus robur*) (444 cm) driemaal geknot op 2.50 m hoogte en met talrijke zijtakken en met een mooie kruin op het knooppunt van de drie parkzones; gewone esdoorn (*Acer pseudoplatanus*) (478 cm) bij de hoofdingang; in de noordoostelijke parkzone: zilverlinde (*Tilia tomentosa*) (463 cm), solitair in het gazon, met takbreuk; bruine beuk (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') (372 en 388 cm) links en rechts van het wandelpad; zwarte den (*Pinus nigra* 'Austriaca') (320 en 420 cm) in het gazon.

Een mooie haagbeuk (*Carpinus betulus*) (205 cm) bij de noordelijke grachtarm; een aantal gewone platanen (*Platanus x hispanica*) (455 cm) in een ovale kring bij de vijver, enkele exemplaren bij de recente toegang (424 cm) en op de rand van het wandelpad (417 cm).

NOTEN

- (1) *Bouwen ...* deel 14N4, p. 341-245. C. DE MAEGD, *Raadsels en rafels rond het kasteel en het park van Veulen in Heers*, in M&L, mei 2005, p. 55-74. B. SELFSLAGH, *Historische nota*, in L. VAN HERCK, Restauratiedossier. Restauratie daken. Herenhuis kasteel van Veulen, 1985 (Hasselt, Archief Monumenten en Landschappen).
- (2) J. PURAYE (ed.), *Paris, ce 10 germinal an V. Lettres de Gilbert Claes à son père à Fologne. 1797-1799*, Paris, 1957.
- (3) Tijdens de jongste restauratie van 2001-2003 werd dit bevestigd, werd duidelijk dat er meerdere bouwfasen zijn geweest, ondanks het vrij homogeen aspect.
- (4) J. PURAYE (ed.), *Paris, ce 10 germinal an V. Lettres de Gilbert Claes à son père à Fologne. 1797-1799*, Paris, 1957, p. 12-14.
- (5) D. DE DONNEA, *Les Donnea, maîtres des forges et négociants en fer au pays de Liège au 17e, 18e et 19e siècles*, in Le Parchemin, speciaal nr., december 1978, p. 213, 221, 240, 248, 315.
- (6) P.L. DE SAUMERY (?), *Les Délices du pays de Liège*, deel 4, Luik, 1744, p. 240.
- (7) L. VAN HERCK, Restauratiedossier. Restauratie daken. Herenhuis kasteel van Veulen, 1985, p. 6 (Archief Monumenten en Landschappen).
- (8) C. DE MAEGD (red.) e.a., *Historische Tuinen en Parken van Vlaanderen. Provincie Limburg. Deel 1: Gingelom, Halen, Herkede-Stad, Nieuwerkerken, Sint-Truiden*, Brussel, 2003, p. 26.
- (9) De bewaarplaats is onbekend en de windroos is verkeerd gericht, het noorden ligt bovenaan. De familie de Donnea ontving jaren geleden een foto van het plan via wijlen ridder Laminne de Bex (Gotem, Borgloon). Met dank aan de heer F. de Donnea voor dit gegeven.
- (10) JELICOE G. e.a., *The Oxford companion to gardens*, Oxford, New-York, 1986, p. 298-299; BENETIERE M.-H., *Jardin – vocabulaire typologique et technique*, Paris, 2000, p. 49. Een nog bestaand vroeg voorbeeld van een dergelijke tuin is het Groot Asdonk in Tessenderlo (deels in de provincie Brabant, deels in Limburg). Zie: C. DE MAEGD (red.) e.a., *Historische Tuinen en Parken van Vlaanderen. Provincie Limburg, deel 2: Hasselt e.a.*, Brussel, 2006, p.193-196.
- (11) Hasselt, AK, Vóór-primitief plan 'Fologne, Section A dite à l'ouest', niet gedateerd. Primitief plan, Veulen, Sectie A enig blad door C. Moers, 'kweekeling' (landmeter in opleiding), niet gedateerd. Verzamelplan door A.J. Modave, op het land geëindigd 28 Maart 1830.
- (12) Mededeling van de heer F. de Donnea, laatste bewoner van het kasteel, waarvoor dank.
- (13) Hasselt, AK, Bundel 'Voorbereidend werk tot de schatting, Tabel', 27 mei 1841.
- (14) Deze arm verdwijnt als perceel pas in 1956 van het kadaster, zie Hasselt, AK, opmetingsschets nr. 3.
- (15) Hasselt, AK, Opmetingsschets 1865 nr. 1.
- (16) Id., Artikelsgewijze legger.
- (17) Id., Opmetingsschets 1885 nr. 1.
- (18) Id., Opmetingsschets 1912 nr. 2.
- (19) Id., Opmetingsschets 1935 nr. 2.
- (20) Id., Opmetingsschets 1956 nr. 3.
- (21) Id., Artikelsgewijze legger, art. 726.
- (22) Zie R. DENEFF (red.) e.a., *Inventaris Historische Tuinen en Parken. Vlaams Brabant. Deel 2*, Brusel, 2002.
- (23) Met dank aan Nathalie de Harlez de Deulin voor deze mededeling en voor de inlichtingen over de Waalse parken van Edmond Galoppin.
- (24) Informatie van de heer F. de Donnea, waarvoor dank.
- (25) Id.
- (26) Id.

BESCHERMD: De gevels en bedakingen van het kasteel van Veulen met herenverblijf en hoeve als monument en de omgeving omvattende park, vijvers en moestuin voor zover ze binnen de grachten zijn gelegen, als landschap, sinds 23 juni 1960.

BEZOEK: juni 2002